

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A sorozat eddig megjelent kötetei:

Kérdések és válaszok az Európai Unióról

Kérdések és válaszok a cigányságról

Kérdések és válaszok a Kádár-korról

Előkészületben:

Kérdések és válaszok a bal- és jobboldalról

X 214. 151

Kérdések és válaszok

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK AZ I. VILÁGHÁBORÚRÓL

BIHARI PÉTER

A kötet megjelenését támogatta a

POLITIKATÖRTÉNETI
PT
ALAPÍTVÁNY
Politikatörténeti Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI
PT
INTÉZET

és a Politikatörténeti Intézet

ISBN 978-963-338-308-7

© 2013, Bihari Péter

Lektorálta: Hajdu Tibor

Kiadja a Napvilág Kiadó Kft.
www.napvilagkiado.eu

Első kiadás 2013

A 10–11. oldalon: Bihari Péter–Dupcsik Csaba–Repárszky Ildikó: *A befejezetlen múlt 5. Európa fölénye és katasztrófája*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001, 201. és 233.

Köszönjük a Regiment játéküzlet segítségét a borító elkészítésében.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001114067

X 214 15 1

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeseti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Tartalom

- 13 A nagy háború volt a 20. század „őskatasztrófája”, a későbbi válságok oka?
- 14 Európa országai valójában önmagukkal szemben vívtak „polgárháborút”?
- 15 Mikor és miért alakult ki a két nagyhatalmi szövetség?
- 16 Miért mondják, hogy a Balkán-félsziget Európa „puskaporos hordója” volt?
- 18 Hogyan lehetséges, hogy mindenütt éljenző tömegek fogadták a háborút?
- 18 Lehetett számítani a háború kirobbanására, vagy váratlanul jött?
- 19 Kik léptek be a háborúba, kik maradtak semlegesek vagy háborúellenesek?
- 20 Hogyan lett a mozgóháborúból állóháború?
- 21 Hogyan ment végbe a mozgósítás 1914 nyarán?
- 22 Mi jellemezte a mozgóháború néhány hetét?
- 23 Hol harcoltak magyar katonák a világháborúban?
- 24 Bombáztak-e az I. világháborúban?
- 25 Jobban működött az antant diplomáciája, mint a központi hatalmaké?
- 26 Hogyan működött a hadigazdaság?
- 27 Milyen mértékben avatkoztak be az államok a gazdaságba?
- 28 Hogyan működött a jegyrendszer a mindennapokban?
- 29 Voltak-e kémek a hátszágokban?
Befolyásolták a háború menetét?
- 30 Hogyan változott az egyes társadalmi rétegek helyzete a háború alatt?
- 31 Mikortól erősödött a gyűlölködés és a bűnbakkeresés?
- 33 Torzította-e a cenzúra a hírek terjedését?
- 34 Valóban virágoztak a színházak és a kabarék a háborús években?
- 35 Mi a „tördőfés-legenda”?
- 35 Miként alakult át Európa térképe a háború után?

- 36 Az erőszakos mozgalmak (bolsevizmus, fasizmus) a háború „szülőttei”?
- 37 A németek és a franciák valóban egymás „ösellenségei” voltak?
- 38 Vívtak-e a nagyhatalmak fegyverkezési versenyt a háború előtt?
- 38 Mi történt a „júliusi válság” napjaiban?
- 39 Mi volt a magyar politikusok álláspontja a háborúról?
- 40 Milyen volt a katonák élete a lövészárkokban?
- 41 Karácsonykor szüneteltek a harcok?
- 42 Hányan estek hadifogságba, hová kerültek a hadifoglyok?
- 42 Hogyan változott a hadseregek stratégiája és taktikája?
- 43 Milyen új fegyvereket kísérleteztek ki a háborúban?
- 44 Kik uralták a világtengereket, hol játszódtak le tengeri csaták?
- 45 Milyen hatása volt a tengeri blokádnak és a tengeralattjáróknak?
- 47 Mi készítette az Egyesült Államokat semlegessége feladására?
- 48 Valóban Amerika pénzelte az antant országait?
- 48 Kiket neveztek hadimilliomosoknak?
- 49 Hogyan dolgozták fel a gyászt, miként emlékeztek a háborúra?
- 50 Létezett-e háborús művészet?
- 51 Milyen volt az Európába érkező amerikai hadsereg?
- 53 Hány áldozatot szedett a nagy influenzajárvány?
- 54 Boldogok voltak-e a „boldog békeidők”?
- 55 A gyarmati törekvések mekkora szerepet játszottak a háború kirobbanásában?
- 56 Milyen szerepet játszott a két marokkói válság az ellentétek kiéleződésében?
- 58 Milyen hibákat követtek el a felelős politikusok és a tábornokok 1914-ben?
Tényleg az ő „ostobaságaik” miatt tört ki a világháború?
- 58 Hol, milyen frontokon folytak a harcok?
- 59 Milyen volt az egészségügyi ellátás a háborúban?
Mi lett a sebesültekkel és a rokkantakkal?
- 60 Valóban Verdun és Somme volt a háború két legpokolibb csatája?
- 62 Milyen eredménnyel folytak a harcok a német gyarmatokon?

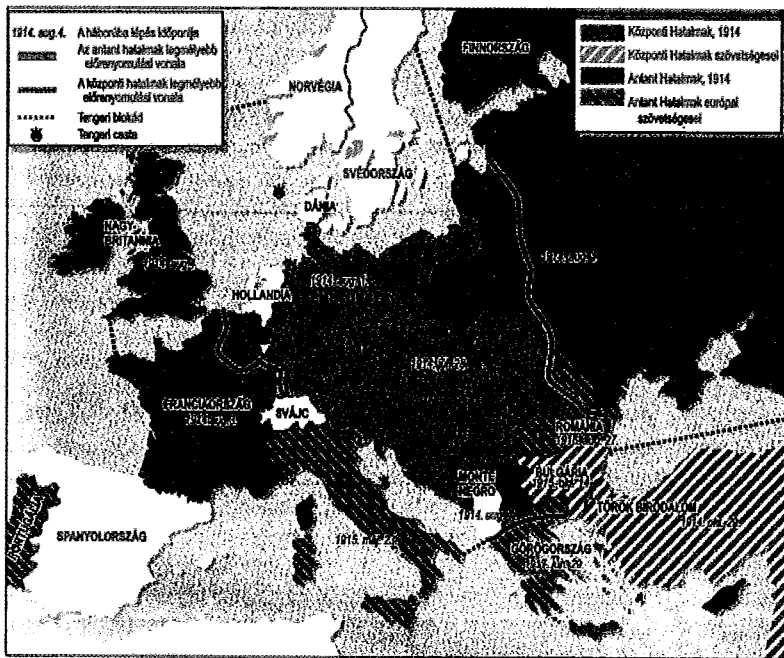
- 63 Mivel nyerték meg Törökországot és Bulgáriát a központi hatalmak? Mi történt a Közel-Keleten és a Balkánon a hadba lépésük után?
- 64 A magyar értelmiség is kivette részét a gyűlöletkampányokból?
- 65 Megváltozott-e az értelmiség háborúpárti magatartása?
- 65 Mi az oka annak, hogy a háború borzalmai ellenére sem sikerült „időben” békét kötni?
- 66 Hogyan változtak az árak és a bérek a háború alatt? Miként próbálták megoldani a növekvő hiányokat?
- 68 Kaptak-e segélyeket a rászorulókat?
- 68 Miért kerültek hátrányba a központi hatalmak 1916 után?
- 69 Milyen jelei voltak az antiszemitizmus fokozódásának?
- 71 A világháború a mozi első aranykorát jelentette?
- 72 Milyen békével értek véget a harcok az orosz fronton?
- 72 Mit tartalmazott az 1918-as bukaresti béke?
- 73 Mi volt a Népszövetség?
- 74 Tényleg Magyarországgal bántak el a legkíméletlenebbül a trianoni békében?
- 75 Mennyiben nevezhetjük az 1914 előtti évtizedeket a nacionalizmus fénykorának?
- 76 Mi tartalmazott a Monarchia ultimátuma és a szerb kormány válasza a merénylet után?
- 77 Miért látogatott Ferenc Ferdinánd trónörökös Sarajevóba?
- 78 Miért támogatták még a szocialista pártok is a háborút?
- 79 Milyen akciókat szerveztek a szocialisták a háború ellen?
- 80 Folytak-e titokban béketárgyalások a két tábor között?
- 81 Mennyire sülyedt le az élelmiszer-ellátás színvonala?
Előfordultak tüntetések a romló közellátás miatt?
- 83 Kik és miért jegyezték hadikölcsönt?
- 83 Hogyan alakultak át a női szerepek a háború miatt?
- 85 Milyen esélye nyílt Németországnak a győzelemre 1917–1918 fordulóján?
- 86 Hol és milyen forradalmak játszódtak le 1918–1919-ben?
- 87 Lezajlottak-e ellenforradalmak a későbbiekben?
- 88 Az Osztrák–Magyar Monarchia gyengeségei is hozzájárultak a háborúhoz?

- 88 Milyen volt a katonaság kapcsolata a megszállt területek lakosságával?
- 89 Hogyan hullámzott a keleti front 1914–1917-ben?
- 90 Hol és milyen hadműveletek folytak a nyugati fronton 1914–1917 között?
- 91 Mit tettek az egyházak a háború befejezéséért?
- 92 Hogyan jutott el Olaszország a hadba lépésig?
- 92 Hogyan alakult a hadianyag-termelés?
- 94 Miben lett más az iskola, a fiatalok és a családok élete?
- 95 Hogyan alakultak az olasz front küzdelmei 1917–1918-ban?
- 96 Milyen fordulatok történtek a Balkánon és a Közel-Keleten?
- 97 Hogyan befolyásolta a propaganda a háborús erőfeszítéseket?
- 98 A front vagy a hátország omlott össze a központi hatalmaknál?
- 99 Mi köze volt a rövid háború elképzelésének a vasúti menetrendekhez?
- 100 Mi volt a német „villámháborús” haditerv?
- 101 A németek agresszívabb politikát folytattak, mint a többi nagyhatalom?
- 102 Miért fordult szembe egymással Nagy-Britannia és Németország?
- 102 Miért tartottak ki a katonák? Voltak lázadások vagy parancsmegtagadások?
- 103 Milyen fordulatokról nevezetes 1917?
- 104 Miért hozta a háború helyzetbe a faji tisztaság és a fajnemesítés híveit?
- 105 Milyen szerepet játszott a „turanizmus” eszméje Magyarországon?
- 106 Kik fizették a háború költségeit?
- 107 Mit akart elérni Románia a hadba lépéssel?
- 108 Merre indult meg a sorsdöntő német offenzíva 1918 tavaszán?
- 109 Mi tette lehetővé az antant sikeres ellentámadását 1918 nyarán?
- 110 Váratlanul következett be a fegyverszünet 1918 őszén?
- 112 Hogyan folytak a béketárgyalások 1919-ben? Kierőszakolt békék, diktátumok voltak-e a versailles-i békék?

- 113 Milyen illúziókat tápláltak a születő békéről 1918-ban?
- 115 Mit tartalmazott a háborús jóvátételek kérdése?
- 116 Mi kapcsolja össze a 20. század két világháborúját?
- 117 Mennyiben rendítette meg Európát a világháború?
- 117 Miért nem lett sikeres a versailles-i békerendszer?

- 119 Ajánlott irodalom
- 121 Tematikus bontás

A nagy háború volt a 20. század „őskatasztrófa”, a későbbi válságok oka?

Maga az „őskatasztrófa” kifejezés George F. Kennan amerikai diplomata és történész „találmánya”, őt követve sokan és gyakran használják, mert kifejezi a lényegét. A világtörténelemben nem sok olyan éles határvonalat ismerünk, mint amilyen 1914 nyara, a világháború kirobbanása volt. Talán csak az 1789-ben kezdődött nagy francia forradalom említhető vele egy lapon. Sokak szerint a nyugati világnak óriási fejlődést jelentő 19. század valójában 1789-től 1914-ig tartott. Ez a viszonylag békés korszak a legtöbb embernek az életkörülmények mérhető javulását, Európának pedig a világuralmat jelentette. A 20. század sokkal ellentmondásosabb és viharosabb volt, Európa hegemoniája pedig – a két világháború hatására – véget ért.

Mint látni fogjuk, éppen a háború váratlansága az egyik vitatott kérdés, hiszen a semmiből ritkán robbannak ki világméretű konfliktusok. A történészek dolga az, hogy megkeressék és megtalálják azokat a folyamatokat, amelyek már az 1914 előtti „boldog békeidőkben”, az aranykorban is a nagy háború felé mutattak. Egyesek a gazdasági fejlődés egyenetlenségében – pl. Németország gyors előretörésében –, mások a gyarmati versenytűzés felerősödésében, vagy az európai nagyhatalmak konfliktusaiban, vagy a nacionalista és militarista eszmék terjedésében, vagy az Osztrák–Magyar Monarchia gyengülésében, vagy a balkáni problémák megoldatlanságában, vagy a kormányok és diplomaták tehetetlenségében látják a háború mélyebb okait. És ennél még jóval több elképzelés létezik; gazdaságiak, politikaiak, katonaiak, szellemiek – lehetséges, sőt valószínű, hogy mindezek kölcsönhatásai idézték elő a katasztrófát. Egyértelmű és főleg egyszerű magyarázat biztosan nem létezik.

Azt már kevesebben vitatják, hogy éppen a nagy háborúból következtek a 20. század későbbi konfliktusai, mindenekeelőtt a második világháború. Felfogható úgy is, hogy a második az első világháború még kegyetlenebb „visszavágója” volt. Ami nem utólagos okoskodás, mert sok kortárs is így élte meg: példa rá Adolf Hitler, aki az első világháborúban altisztként szolgált, a német

vereség után politizálni kezdett, majd 1940-ben ugyanazon a helyen, ugyanabban a vasúti kocsi-ban íratta alá a megadást a franciákkal, ahol a németeknek kellett 1918 őszén: jelezte, hogy a visszavágón ő győzött. Egyébként egész sor katona és politikus vett részt mindkét háborúban: Churchill, Eden, Franklin Roosevelt, Truman, de Gaulle, Pétain, Rommel, Paulus és mások; Churchill már az első világháború alatt miniszteri rangban.

Ugyanígy látta a folyamatosság kérdését John K. Galbraith is: „...az első világháborúban történt, hogy századokon keresztül épült politikai és társadalmi rendszerek széthullottak – néha he-tek alatt. [...] Az első világháborúval az ő, tartós biztonság elve-szett. Kezdetét vette a bizonytalanság kora. A második világhábo-rú folytatta, kiszélesítette és megerősítette ezeket a változásokat. [...] A kelet-európai térség különösen fontos ebből a szempont-ból számunkra. Itt, és nem Nyugat-Európában jelentek meg az első repedések a régi rendszeren. Itt semmisült meg az, először zűrzavar, majd forradalom útján.”

Mondhatjuk erre, hogy az emberiség nem tanul a történelmé-ből. De annyit mégis megtanult – igaz, nem egy, hanem két világ-háború szörnyűségei nyomán –, hogy Európa országainak nem harcolniuk kell, hanem együttműködniük. A két világháború közötti legdöntőbb különbség az, hogy az első után következett a második, ám a második után nem jött harmadik. Helyette létre-jött az Európai Unió, amely – főleg eleinte – arról szólt, hogy Né-metország és Franciaország nem vív több háborút, a kontinensen béke lesz, és ehhez a törekvéshez minél több ország csatlakozik.

Európa országai valójában önmagukkal szemben vívtak „polgárháborút”?

Ez a gondolat azon alapul, hogy a kontinens nemzetei – a harcias nacionalizmusok ellenére – valójában ugyanabba a családba tar-toztak: a már középkor óta alakuló Európába. Értékeik nem kü-lönböztek lényegesen: kereszténység, római jog, racionalizmus, felvilágosodás, alkotmányosság, hatalommegosztás, a magánélet védelme stb. Ennyiben talán joggal használható a polgárháború szó, hiszen a két világháború jelentős részben lerombolta ezeket az

értékeket, s helyükbe a nemzeti gyűlölködést állította. Ide tartozik az a fontos mozzanat, hogy Európa 1914-ben szinte az egész föld-kerekséget uralta – a szárazföldi területek 1/28-ad részét foglalta el, miközben a világ kereskedelmének kétharmad részét bonyo-lította le. Évszázadokon át kiépített kivételes helyzete előbb meg-rendült az első, majd végleg megszűnt a második világháborúval.

A polgárháború mellé egy másik kifejezés is kívánczik: utólag olykor „új harmincéves háborút” emlegettek az 1914–1945 kö-zötti évtizedekről szólva. Elég találoán. Nem csak azért, mert ez is, az is (fegyverszünetekkel) három évtizeden át tartott, hanem a küzdelem egész Európára kiterjedő és végletes szenvedélyeket szító jellege miatt is. Hiszen az 1618–1648 közötti háborúsorozat jórészt a vallás körül forgott, katolikusok és protestánsok feszül-tek egymásnak, kibékíthetetlenül. Később, a 18–19. században a háborúk aránylag korlátozott és civilizált formát öltöttek: a polgá-ri lakosságot csak kis mértékben bántották, és a hadicélok teljesü-lésével a felek mielőbb békét kötöttek. (Kivételt jelentenek Napó-leon korának elhúzódó, de mégsem „totális” háborúi.) De a szél-sőséges nacionalizmusok korában a háborúk újra kegyetlenebbé váltak, az ellenfelek nem békültek, hiszen az ellenfél (ahogy a 17. században is) az ördöggel lett azonos, tehát a „totális” győzelem-nél kevesebbel nem lehet beérni. Az első világháború az ilyen to-tális háborúk jó példája: a szemben álló hatalmak legfontosabb hadicélja maga a győzelem, az ellenség megsemmisítése.

Mikor és miért alakult ki a két nagyhatalmi szövetség?

A 19. század derekáig békeidőben ritkán hoztak létre politi-kai szövetségeket. A helyzet Németország egyesülésével, illetve Bismarck politikájával változott meg. A német „vaskancellár” legfőbb célja Franciaország elszigetelése volt. 1879-ben az Osztrák–Magyar Monarchiával (Andrássy Gyula gróffal) megkötötte az Oroszország ellen irányuló kettős szövetséget, amely 1882-ben Olaszország csatlakozásával hármas szövetséggé alakult át. Utób-bi célja Franciaország izolációjának fenntartása volt. Ezzel együtt Bismarck óvatosan egyensúlyozó békepolitikát folytatott, és idő-közben az oroszok és a britek jóindulatát is meg tudta nyerni.

Bismarck után II. Vilmos császár ún. „világpolitikája” hamar felborította a bismarcki szövetségek rendszerét. A németek végleg elidegenítették maguktól Oroszországot, amely 1893-ban katonai szövetségre lépett Franciaországgal. Ez azért volt veszélyes, mert Németország nyugaton is, keleten is erős ellenféllel állt szemben, és így mintegy bekerítve érezhette magát. Következett a brit-francia kibékülés 1904-ben: ezt nevezték szívélyes megegyezésnek („entente cordiale”, röviden: antant); végül 1907-ben a britek és az oroszok is aláírták a maguk antantját. Ezzel Németország elszigetel(őd)ése fokozódott, hiszen csak a gyengélkedő Monarchia tartott ki mellette – az olaszok titokban maguk is az antant felé mozdultak. Meg kell jegyezni, hogy az antant alapvetően politikai és nem katonai szövetség volt, mivel London nem akart kötelezettséget vállalni a franciák, még kevésbé az oroszok feltétlen támogatására.

Kérdés, hogy az így kialakult szövetségek rendszere hozzájárult-e a nagy háború kirobbanásához. A válasz az lehet, hogy sokáig nem, mert a nagyhatalmak visszatartották egymást vagy kisebb szövetségeseiket attól, hogy háborút indítsanak. De eljött az a pillanat, amikor maga a szövetségek léte sodorta háborúba a nagyhatalmakat: 1914-ben a Monarchia és Szerbia balkáni konfliktusába mindegyik ország sorra bevonta a saját szövetségeseit, és amikor a láncreakció elindult, a világháborút már nem lehetett elkerülni.

Miért mondják, hogy a Balkán-félsziget Európa „puskaporos hordója” volt?

A Balkán újabb kori története Magyarország felszabadításával kezdődött (1699), ami elindította az oszmán-török birodalom kiszorítását a félszigetről. Néhány évtizedenként jelentkeztek az egymáshoz nagyon hasonló háborús válságok: a korrupst helyi basák által kiszípolozott parasztok fellázadtak a török uralom ellen, a katonaság kíméletlenül elfojtotta a lázadást, az ortodox lakosság védelmezőjeként fellépő Oroszország hadba lépett és legyőzte az oszmán sereget, a nyugatiak pedig megrémültek, hogy a tengerszorosok, sőt Konstantinápoly is orosz kézre kerülnek,

ezért beavatkoztak. A török vereségek nyomán a 19. század elején fokozatosan önállósult Montenegró és Szerbia, majd a két román fejedelemség, végül Bulgária. Görögország már 1830-ra független állam lett, noha a jelenleginél sokkal kisebb területen. A röviden „keleti kérdésként” emlegetett problémahalmaz állandó válságokat okozott, és a helyzetet tovább bonyolították a félsziget rendkívül kevert etnikai és vallási viszonyai.

A Szerb Királyság és Ausztria–Magyarország 1903-ban egy csapásra egymás ellenségévé vált. Június 10-én este mintegy 120 összeesküvő katonatiszt sikeres puccsot hajtott végre az egyébként botrányosan uralkodó Obrenović Sándor szerb király ellen. Behatoltak a belgrádi királyi palotába és meggyilkolták (mondhatni: lemészárolták) a királyt, a királynét, a miniszterelnököt, a hadügyminisztert és a királyné két bátyját. A királygyilkosság után a Karadjordjević dinasztia került trónra; Szerbia elfordult a Monarchiától, Oroszország – és ezzel közvetve Franciaország – szövetségese lett. Az orosz politika érdeklődése újra a Balkán felé fordult. Ráadásul Szerbiában nem csak a nacionalizmus erősödött meg, hanem az a meggyőződés is, hogy az ország „a Balkán Piemontja”, azaz történelmi küldetése a délszláv népek (szerbek, horvátok, szlovének stb.) egyesítése egy államban. (Szerbiában „nemzeti” dinasztia uralkodott, a többi balkáni államban idegen, többnyire német származású uralkodóházak.)

1912-ben kirobbant az első Balkán-háború, amelyben a Szerbia vezette Balkán-szövetség (Szerbia, Bulgária, Görögország, Macedónia) seregei hetek alatt kiűzték a törököket a félszigetről. A győztes Szerbia, Görögország és Bulgária azonban összeveszett a zsákmányon, a második Balkán-háborúban (1913) pedig már Bulgáriát győzték le. A két háborúból a szerbek megerősödve, megnövekedett területtel kerültek ki, ami már-már a Monarchia létét veszélyeztette. A két ország viszonya nagyon megromlott, Szerbiában és Boszniában sorra alakultak a nagyszerb-eszmét valló, Monarchia-ellenes titkos társaságok, fegyveres csoportok. A Monarchia vezetői egyre kevésbé számoltak azzal, hogy Szerbiát tárgyalások útján mérsékeltebb magatartásra lehet kényszeríteni.

Hogyan lehetséges, hogy mindenütt éljenző tömegek fogadták a háborút?

Az emberek magatartása jóval összetettebb volt annál, mint amit a régi fényképek mutatnak. Az európai közvélemény először Szerbiát, később a Monarchiát ítélte el; a júliusi válság napjaiban feszülten figyelte az eseményeket, hisz a legtöbben tartottak a háborútól. Amikor mégis kirobbant, a hallatlan feszültség hirtelen megszűnt, és sokan – lélektanilag érthetően – boldogan vették tudomásul, hogy „a kocka el van vetve”. Addigra mindegyik kormány mindegyik újságja biztosította mindegyik népet, hogy ők ártatlanok, az ellenség lép fel agresszíven, védekező harcot vívnak, de közel a döntő győzelem. Az előző évtizedek felfokozott nacionalizmusa (→ 75) miatt a közvélemény túlnyomó részét meggyőzte a propaganda, amely mögé az értelmiség is felsorakozott. Továbbá – érdemes hangsúlyozni – senki sem tudta, milyen a modern háború.

Tudható, hogy az éljenző tömegek a nagyvárosokban éljeneztek, ott is elsősorban a nemzeti jelszavakra és jelképekre fogékony kispolgárok, középrétegek és diákok. A visszaemlékezések mind arról számolnak be, milyen erősen – lelkesítően és felemelően – hatott a pártokon s társadalmi osztályokon átívelő nemzeti egység, vagy legalábbis a pillanatnyi nemzeti összeborulás. II. Vilmos kijelentette: „Mostantól nem ismerek pártokat, csak németeket.” A háborúellenes erők (→ 19) kétségtelenül vereséget szenvedtek. A munkáspártok majdnem mindegyik országban felsorakoztak saját kormányuk mögé, mert más választásuk akkor aligha volt; nem lehettek „defetisták”. A háborúval a pacifizmust és nemzetköziséget hirdető II. Internacionálé lényegében kimúlt.

Lehetett számítani a háború kirobbanására, vagy váratlanul jött?

Ez is vitatott kérdés. Olykor úgy teszik fel: elkerülhetetlen vagy elképzelhetetlen volt-e, ami 1914-ben kezdődött – esetleg mindkét lehetőség egyszerre jelen volt az európaiak tudatában?

A haditerveiket készítő tábornokok számoltak leginkább a „nagy” háborúval. A két vezérkari főnök, a német *Helmuth von*

Moltke és az osztrák *Conrad von Hötzendorf* utolsó háború előtti tárgyalásukon, 1914 májusában négy dologban egyetértettek: a háború hosszabb távon elkerülhetetlen, de a következő hónapokban nem fog kirobbanni, habár még lenne esély annak győzelmes befejezésére, csak éppen a politikusok alkalmatlanok. Érdekesen reagált az orosz *Alekszej Brusilov* tábornok – a cár legsikeresebb hadvezére – a szarajevói drámára 1914 nyarán: „Senki sem sejtette, hogy a merénylet ürügyet kínál a rettenetes világháborúra, amelynek bekövetkezésére mindenki számított, de amelytől mindenki rettegett.” A brit *Lord Charles Beresford* tengernagyról feljegyezték, hogy „a háború kezdete előtt éveken át azzal üdvözölte tisztjeit a reggeli pirítás elfogyasztása előtt: »Nos, uraim, megint egy nappal közelebb vagyunk a német háborúhoz«”.

Hogy mire számítottak a civilek (az „átlagemberek”), arról még kevesebbet tudunk. A hétéves német *Sebastian Haffner* 1914 nyarán azt remélte, hogy a különös hírek ellenére a családi nyaralás nem ér véget idő előtt. „Nem sokat értettem persze [a felnőttek beszélgetéséből], megmaradt viszont emlékezetemben, hogy mennyi nyugalom és biztonság volt a hangjukban. [...] A beszélgetés előrehaladtával minden egyre világosabbá, meggyőzőbbé és biztatóbbá vált. Igen, a napnál világosabb, hogy a háború kizárt dolog, nem hagyjuk magunkat ijesztgetni, és maradunk a szünet végéig – körülbelül ez volt a végkövetkeztetés.” Másnap pedig már csomagoltak.

Kik léptek be a háborúba, kik maradtak semlegesek vagy háborúellenesek?

A háború napok alatt felváltotta a békét, augusztus első hetének végére a két szövetség tagállamai sorra hadat üzentek egymásnak, egy kivétellel: az antant és a hármass szövetség között ingadozó olasz kormány augusztus 2-án semlegességi nyilatkozatot adott ki, arra hivatkozva, hogy a Szerbia elleni akció előkészítésébe (→ 76) nem vonták be, így egy abból bekövetkező háború nem kötelezi részvételre. Róma tehát egyelőre kivárt. A kisebb hatalmak közül ugyanígy cselekedett Románia: a porosz Hohenzollern-házból származó Károly király németbarát volt, minisztereinek többsége

azonban az antanttal rokonszenvezett, így a bukaresti koronatanács végül a semlegesség mellett foglalt állást.

Az Európán kívüli nagyhatalmak közül Japán előbb ultimátumban követelte a német kézen lévő Kiaocsou (Csingtao) átadását, majd még augusztusban hadat üzent Németországnak. Az Egyesült Államok nem akart beavatkozni az európai hatalmak háborújába; a semlegesség politikája részben az amerikai hagyományokból, részben egyéb kötöttségeiből következett (Mexikóval éppen igen feszültek volt az USA kapcsolatai). De londoni nagykövetük már a háború kitörésekor megírta Wilson elnöknek: „Európa óhatatlanul csődbe kerül, mi pedig összehasonlíthatatlanul erősebbek leszünk pénzügyi és politikai tekintetben.”

Európa szellemi elitjének egy jelentős kisebbsége nemcsak elutasította a világháborút, de egyenesen iszonyattal töltötte el a civilizáció behódolása a barbárság előtt. Talán elég két külföldi példát említeni: a Svájcban élő francia *Romain Rolland* nem adta fel háborúellenességét; már első írásaiban elítélte a háborúért lelkesedő írástudókat, és továbbra is levelezett mindkét oldali íróbarátaival. Hozzá hasonlóan örülségnek tartotta a háborút az egyre ismertebb fizikus, *Albert Einstein* (aki éppen 1914 tavaszán költözött Zürichből Berlinbe).

A két legismertebb hazai példa a háborúellenes magatartásra Ady Endréé és Babits Mihályé. Ady pontosan látta, hogy a háború azért is katasztrófa a magyarságra, mert győzelem esetén a németek fognak uralkodni, vereség esetén pedig „elvesztünk mint Magyarország, s szét fognak szaggatni bennünket”. Babits egyre kiábrándultabb lett. Amikor *Játszottam a kezével* című költeményének végén ezt írta: „Nagyobb örömmel ontanám / kis ujjáért a csobogó vért / mint száz királyért, lobogóért!”, beindult a költő elleni sajtóhadjárat. A *Budapesti Hírlap* cinizmussal és hazaárulással vádolta.

Hogyan lett a mozgóháborúból állóháború?

A háború döntő fordulatát, amelynek köszönhetően a mozgóháborúból (→ 22) állóháború lett, az 1914. szeptember 4-e és 9-e között vívott marne-i csata hozta. A németek Párizstól keletre

átkeltek a Marne folyón, és mintegy 30 km-re megközelítették a francia fővárost. A francia hadvezetés felismerte, hogy a német jobbszárny vonalai túlságosan elnyúltak, oldala sebezhetővé vált. Minden francia tartalékot oda irányítottak – ebben még a párizsi taxik is szerepet kaptak –, és a brit hadsereget is bevetették. Amikor a német 1. hadsereg jobbszárnya oldalra „nyitott”, és e manőver következtében eltávolodott a szomszédos 2. hadseregtől, s az így keletkezett széles résbe behatoltak a brit és francia erők. Végül a németek úgy döntöttek, hogy visszavonulnak az Aisne folyóig; ezzel a villámháborúra alapozott Schlieffen-terv (→ 100) kudarcot vallott. Szimbolikus jelentőségű, hogy véletlenül éppen a marne-i győzelem napján írták alá az antanthatalmak azt a szerződést, amelynek értelmében egyikük sem köt különbékét a központi hatalmakkal.

A „marne-i csoda” után mindkét oldal még megpróbálta bekeríteni a másikat, ez volt a „versenyfutás a tengerig”, végül októberre egységes arcvonala alakult ki nyugaton. A katonák itt is, ott is elkezdték beásni magukat. Erre nem kaptak felső parancsot, sőt a lövészárkok (→ 40) ellentmondtak a létező katonai doktrínának, a veszteségek csökkentésére viszont megfeleltek. 1914 végére mindegyik fronton állóháború alakult ki, mert a Monarchia vissza tudta verni az orosz támadásokat Galíciában, az oroszok pedig megállították a németeket Lengyelországban.

Hogyan ment végbe a mozgósítás 1914 nyarán?

A mozgósítás szűkebb értelemben egy állam haderőinek gyors állítását jelenti a hadi állapotba; tágabb értelemben az államgépezetnek és a gazdaságnak a hadviselés szolgálatába állítását. A mozgósítás ütemét a vasúti menetrendek diktálták (→ 99). A katonákat az iparra jellemző hatékonysággal és pontossággal szállították – „48 ember vagy 8 ló” feliratú vagonokban – a határokhöz. Ez óriási logisztikai feladatot jelentett: egyetlen hadtest (40–50 ezer ember és felszerelésük) elszállításához kb. hatezer vasúti kocsira volt szükség. Németország negyven hadtestet mozgósított a háború elején. Franciaország 11 500 katonavonatot indított a keleti határhoz, közülük csak kb. húsz érkezett késéssel. A német és a francia

hadsereg mögött eltörpülő brit hadsereg (British Expeditionary Force) 140 ezer katonája a kontinensre érkezve francia vasutakon ment tovább. Ausztria–Magyarország 600 ezer lovat mozgósított, a németek 715 ezret, az oroszok több mint egymilliót – a négylábúakat főleg utánpótlás-szállításra vették igénybe.

Ausztria–Magyarország számára a mozgósítás különösen bonyolultnak bizonyult, mert a Monarchia is kétfrontos háborúra számíthatott. Conrad tábornok (→ 18) ennek megfelelő haditervet dolgozott ki, külön az orosz, külön a szerb háború esetére, de tartalékként meghagyta a 12 hadosztályból álló 2. hadsereget, amelyet megfelelően mozgatva mindkét hadszíntéren be lehetett vetni. Itt követte el Conrad az első súlyos hibát. Gyors sikert akart elérni Szerbiával szemben, ezért az említett 2. hadsereget azonnal délre irányította. Ám közben – ahogy várható volt – Oroszország is mozgósított, így északon bármikor megindulhatott az „orosz gőzhenger”. Mivel a mozgósítási tervtől már nem lehetett eltérni, a 2. hadsereg megérkezett a szerb határra. Innen azonnal visszairányították az orosz frontra. A három hétig tartó ide-oda utaztatás eredménye az lett, hogy Szerbiával szemben a Monarchia nem tudott erőfölényt kialakítani, az orosz frontra késve érkező hadosztályok pedig már csak a vereségben osztozhattak. A háború után Conrad a vezérkar vasúti részlegét hibáztatta, de a történészek úgy látják: nem a mozgósítás technikai lebonyolításával volt baj, hanem a tábornok kalkulált tévesen. A kezdeti zűrzavar szintje az egész háború kiható veszteségeket okozott a Monarchiának.

A világháború alatt összesen kb. 70 millió katona vonult be, ebből 42 millió az antant, 25 millió a központi hatalmak (ebből 3,4 millió Magyarország) oldalán.

Mi jellemezte a mozgőháború néhány hetét?

Nyugaton a németek a Schlieffen-tervnek megfelelően (→ 100) lendületesen törtek előre Belgiumban. A francia hadsereg is offenzívával próbálkozott, Elzászban támadta a németeket. Nem értek el sikert, ellenben hatalmas veszteségeket szenvedtek. A német jobbszárnny Belgium nagyobb részét maga mögött hagyva már a francia határhoz közeledett, mire a francia hadvezetőség

(Joseph Joffre tábornok) végre hajlandó volt belátni, hogy bekerítik őket, ha nem vonulnak gyorsan és tervszerűen vissza. Folytatódott hát a nagy visszavonulás (immár a brit hadsereggel együtt), de közben tervezték az ellentámadást.

Keleten a támadó oroszok betörték Poroszországba, de két hadseregükből az egyiket a híressé vált „duó”, Paul von Hindenburg és Erich Ludendorff Tannenberg közelében bekerítette és megsemmisítette. A legyőzött orosz 2. hadsereg parancsnoka, Szamszonov tábornok öngyilkos lett. Jobban teljesített az orosz haderő Galíciában a Monarchiával szemben: már szeptemberben elfoglalták Lemberget (Lviv), eljutottak a Kárpátokig, erősen fenyegetve Krakkót, sőt Észak-Magyarországot. Az osztrák–magyar seregek délen sem értek el sikert: decemberben elfoglalták ugyan Belgrádot, ám a szerb ellentámadás napokon belül visszaverte őket, így az év végén a frontok nagyjából ott húzódtak, ahol augusztusban.

Hol harcoltak magyar katonák a világháborúban?

A nagy háborúban csaknem 3,4 millió katonát hívtak be a történelmi Magyarország területéről. Közülük (a legvalószínűbb számítás szerint) elesett kb. 540 ezer fő, fogságba került 830 ezer, megsebesült 1,4 millió – sértetlenül hazatért mintegy 530 ezer. A magyarok jelentős véráldozatot hoztak a vesztes háborúban, sőt aránylag valamivel több férfit hívtak be az alföldi megyék paraszti lakosságából, mint az osztrák tartományokból.

Magyar katonák mindenhol harcoltak, ahol a Monarchia háborúzott, természetesen legtöbbször a keleti fronton. A honvédek vitézül verekedtek 1914 végén, amikor a nevezetes limanow-lapanowi csatában megállították az előretörő oroszokat, s ezzel megmentették Krakkót és Észak-Magyarországot. Amikor 1915 tavaszán az oroszok elfoglalták a körüzárt Przemysł erőrendszert, a Monarchia 120 ezer fogságba esett katonája között sok volt a magyar, közülük a legismertebb Gyóni Géza költő, aki egy fogolytáborban hunyt el Krasznajarszkban.

Harcoltak magyarok Szerbia ellen, illetve később az albán és montenegrói frontokon. Az Osztrák–Magyar haditengerészet

kötélékében szintén; sőt, a Monarchia hadiflottájának utolsó parancsnoka Horthy Miklós altengernagy volt. Amikor Olaszország hadat üzent, részben magyar ezredek tartották a frontot a Doberdó karsztos fennsíkján. 1915 júniusa és 1917 szeptembere között az olasz hadsereg tizenegy ún. isonzói csatában próbált áttörni Trieszt felé (→ 95), amit az osztrák–magyar csapatok – nagy áldozatok árán – sikerrel akadályoztak meg. 1917–1918-ban az olasz hadszíntéren szolgált a legtöbb magyar katona, egészen az őszi összeomlásig.

Bombáztak-e az I. világháborúban?

Az I. világháború légitámadásainak hatása nem mérhető a II. világháborúéhoz. Ezzel együtt mindkét oldalon elég rendszeressé váltak a bombázások, különösen a 1918-ban. Egy német Zeppelin léghajó már 1914 nyarán 800 kg bombát szórt le Antwerpenre. A britek támadták a Zeppelinek németországi bázisait. Párizst rendszeresen bombázta egy-két német *Taube* („Galamb”) típusú repülőgép – még karácsonykor sem tartottak szünetet. 1914-ben a Párizs elleni légitámadások 42 darab bombája összesen 11 halálos és 49 sebesült áldozatot követelt. A harci cselekmények szempontjából komolyabbnak mondható a repülők használata a felderítésben. Már 1914 decemberében kísérletképpen rádióval szereltek fel egy német repülőt, hogy jelenthesse az ellenséges csapatmozgásokat.

Később a németek Nagy-Britannia ellen intéztek léghajótámadásokat. 5700 bombát dobtak le, és 556 polgári személy életét oltották ki (köztük gyerekeket). A Zeppelinekkel végrehajtott légitámadások legsűrűbben 1916-ban fordultak elő: egy ízben 16 léghajót vetettek be egyszerre. A brit légierőnek először csak ennél az 1916. szeptemberi támadásnál sikerült lelőnie az egyik léghajót. Később a Zeppelinek túl lassúnak bizonyultak, gyúlékony hajtógázuk pedig túlságosan veszélyesnek.

1917. június 13-án 14 nagyméretű *Gotha IV* típusú bombázó jelent meg fényes nappal London felett, egyenként fél tonna bombateherrel. Csak ez a bevetés 162 londoni lakos halálát, 594 sebesülését okozta, ráadásul mindegyik bombázó épségben visszatért

a kontinensre. Az összes német légitámadás brit áldozatainak száma több ezer főre tehető.

1918-ban a légi háború komolyabb méreteket öltött. A brit légierő német városokat és ipari üzemeket bombázott, a németek rendszeresen támadták Párizst és Londont. A bombázókat mindenhol jelentős légvédelmi tüzéség fogadta – Londonban már előre jelezték a légiriadót (egyelőre nem szirénázással). A németek azt tervezték, hogy hatalmas gépeik speciális gyújtóbombákkal óriási tüzeket okoznak Londonban, ám eszközeik ehhez még nem voltak eléggé hatékonyak. Párizst is folyamatosan támadták, a főváros lakosságának hozzá kellett szoknia az éjszakai elsötétítésekhez. 1918-ban a francia fővárosban 209 halott és 543 sebesült áldozatot követeltek a bombázások, jóval többet, mint az előző négy évben összesen.

Említsük meg, hogy a vadászipar repülőik elit egységei is harcba álltak az ellenséges pilótákkal; a szövetséges haderőknél a legalább öt légi győzelmet elérőket nevezték „légi ászoknak”. A rekorder az 1918-ban lelőtt német Manfred von Richthofen, a „vörös báró” volt 80 győzelemmel, a Monarchia légierijénél Godwin Brumowski, 43 győzelemmel.

Jobban működött az antant diplomáciája, mint a központi hatalmaké?

Az antant egyszerűen többet tudott adni, de legalábbis ígérni, mint a központi hatalmak. A Monarchia nem volt abban a helyzetben, hogy nagyvonalú ajánlatokat tegyen, a felbomlására számítóknak (Olaszország, Románia) ugyanakkor csábító célpontot nyújtott. Németország európai hegemoniát akart magának és francia, belga, lengyel területeket, de ebben az elképzelésben másoknak nem jutott hely. Az antantországokban a propaganda is jobban működött, legalábbis Németországot hatékonyan állították a vérszomjas, militarista, barbár szerepkörbe.

Végül soron az antantdiplomácia sikerét mutatja, hogy a felsorolt országok mellett Portugália (1916) és Görögország (1917) is hozzájuk csatlakozott, sőt az USA hadba lépése után további

latin-amerikai államok is, amelyek azonban a tényleges hadműveletekben nem vettek részt.

Hogyan működött a hadigazdaság?

Az első hónapokban még csak nagyon esetlegesen, mert kevesen számítottak hosszú háborúra, ezért nem is készültek fel rá. Mind-egyik hadviselő ország szinte már a kezdetektől áttért valamilyen államilag centralizált gazdálkodásra, csak annak formái különböztek.

Az angoloknál a „Birodalom Védelméről” hozott 1914-es törvény (*Defence of the Realm Act, DORA*), majd annak kiterjesztései rendkívüli hatalommal ruházták fel a kormányt a gazdaságba történő beavatkozásra – egyébként az 1912-es magyar „kivételes törvényekre” emlékeztetően. „Nagy-Britannia szinte összes bányája és nagyüzeme a kezünkben volt. Ellenőriztük és lényegében irányítottuk a legfontosabb iparágakat. Szabályoztuk a nyersanyagellátást és megszerveztük a késztermékek elosztását. Közel ötmillió emberrel közvetlenül mi rendelkezünk, és összefonódunk a nemzet gazdasági életének minden egyéb ágazatával” – írta az új rendszerről Winston Churchill.

A francia hadianyag-termelés irányításában meghatározó szerepet kapott Albert Thomas szocialista politikus, aki 1915-ben municióügyi államtitkár lett, majd 1916 végén megkapta az újonnan létesített Municióügyi Minisztérium vezetését. Thomas-t már régóta szoros baráti kapcsolatok fűzték Louis Renault autógyárhoz, aki a háború alatt – maga tervezte tankjaival (→ 43) – a francia hadiipar központi figurája lett. A hadianyag-termelésben a franciák átvették a legkorszerűbb amerikai munkaszervezési módszereket (Ford-módszer, Taylor-rendszer). Oroszország haditermelése is erőteljesen fellendült a háborús évek alatt, ám ennek ellenére igencsak rá volt utalva szövetségeseinek szállítmányaira.

Németországban Walther Rathenau nagyiparos, az Allgemeiner Elektrizitäts-Gesellschaft elnöke 1914 őszén elment a porosz hadügyminisztériumba, vázolta elképzeléseit, majd megkapta az újonnan felállított hadinyersanyag-hivatal vezetését. Rathenau

hivatala – és általa a hadvezetőség – szinte a teljes német ipart ellenőrzése alá vonta. 1916 végén, miután Hindenburg tábornagy került a vezérkar élére, új törvényeket hoztak: militarizálták az üzemeket, de cserébe némi beleszólási jogot adtak a munkásoknak. A kortársakat annyira zavarba hozta az új rendszer, hogy még elnevezni is nehezen tudták: a hadigazdaság mellett hívták kényszerszergazdaságnak, irányított gazdaságnak, hadiszocializmusnak, hadikapitalizmusnak stb. Voltak, akik a jövő gazdaságát látták benne.

Milyen mértékben avatkoztak be az államok a gazdaságba?

A britek vigyáztak arra, hogy a rendkívüli hatalom ne a hadvezetésnél, hanem a kormánynál koncentrálódjon, mert „[e]gy teljesen demokratikus államnak joga van ahhoz, hogy minden forrást, minden hatalmat, életet, erőt és vagyont igénybe vegyen az állam érdekében” – érvelt Lloyd George miniszterelnök. (Az általa 1915-ben életre hívott Municióügyi Minisztérium központi apparátusa 1918-ban már 25 ezer hivatalnokot foglalkoztatott!)

Magyarországon a világháború végén már 26 bizottság és 39 központ irányította a hadiszállításokat, a különféle termények és nyersanyagok begyűjtését és elosztását. Nem csak hadianyagokkal, hanem a cipőtől a szappanig szinte mindennel foglalkoztak. Közülük a legfontosabb a Haditermény Rt. volt, amelyet 1915 nyarán nagy sietséggel alakítottak meg, „elkerülendő a gabona-forgalom fenyegető anarchiáját”. 1918-ra a Haditermény Rt. 27 különböző részlegre oszlott, irodái elfoglalták a belső Lipótváros számottevő részét.

Összességében a háborús gazdaság új rendszere – az állami irányítás és a magántőke szimbiozisa – bonyolult, bürokratikus, alig ellenőrizhetően és elég öletszerűen működött. Mindezt Tisza István miniszterelnök is őszintén beismerte: „Ahol csak hozzányúlt az állam a gazdasági élethez a maga durva kezével, mindenütt lerombolta, elrontotta a finom gépezeteket, rosszabbá tette az állapotokat. [...] Mert hiszen ha valaki tönkre van verve ebben a világháborúban, az az állami szocializmus. Megkóstol-

tuk. Én nem tudom, van-e valaki a világon, aki még kíván belőle” – jelentette ki.

Hogyan működött a jegyrendszer a mindennapokban?

A Monarchia 1914-es gabonatermése alacsony volt, ezért az oszt-rák nagyvárosokban 1915 áprilisában bevezették az élelmiszer-jegyeket, s később a hústalan napokat. Budapesten a fehér lisztet már 1915 tavaszától jegyre adták, majd itt júliusban vezették be a hústalan napokat. (Amikor a vendéglők sem adhattak húsételeket.) A városházán Központi Lisztshivaltat állítottak fel, és megszervezték a kerületi lisztbizottságokat. Megállapították a maximális hatósági árat, felmérték a készleteket, majd bevezették az élelmiszerjegyeket. (A kortársak számára többnyire: „cédulákat”.) Ezzel a hatóságok vállalták a minimális szükségletek kielégítését (alacsony árakon), de bizonyos cikkek esetében engedélyezték a minimum feletti szabad forgalmat. Az egész szervezés óhatatlanul körülményes, bürokratikus volt, központi és helyi rendeletek – tilalmak, előírások – özöne zúdult a polgárookra. A háborús rendszabályok megfojtották a mezőgazdaságot; a bürokratikus tilalmak és előírások rendszeréből olyan rabló-pandúr játék alakult ki a gazdák és a hatóságok között, amelynek következményeit a városi fogyasztók szenvedték meg.

Budapesten pl. a kenyér- és lisztbizottságok szervezetéről és eljárásrendjéről 80 oldalas füzetet adtak közre. A Központi Lisztshivalt munkatársai a Fővárosi Statisztikai Hivatal dolgozói közül kerültek ki, a helyi bizottságok tagjai az elemi iskolák tanítói, tanárai lettek. Egy tanítóra átlagosan 15 ellátandó ház jutott (szerény díjazás fejében). 1917-ben a fővárosi önkormányzat közellátási részlegei 125 lisztbizottságban 226 főfoglalkozású munkatársat, továbbá 460 tanárt alkalmaztak. A Margit körúti elemi népiskola tanszemélyzete 1916-ban arra kérte a fővárost, hogy mentse fel a tanítókat a liszt- és kenyérjegyek kiosztása alól, mert „sok kelemetlen, sőt bántó tapasztalatot szereztek” és „műveletlen ház-mesternékkal” kerültek konfliktusba. A VII/3. kerületi Iskolaszék ugyancsak a fővároshoz fordult, „mert [a jegyek] kihordását a tanítói méltósággal összeférhetetlennek”, „lealacsonyító, szolgálai

munkának” találta. A presztízs fontosabb volt számukra a szerény díjazásnál. Kéréseiket nem teljesítették.

Voltak-e kémek a háterszágokban? Befolyásolták a háború menetét?

Mata Hari (Margaretha Geertruida Zelle) nevét sokan ismerik, noha aligha volt hírhedt kémnő, sokkal inkább zavaros kapcsolatokkal rendelkező, bizonytalan státusú félvilági hölgy (esetleg kettős ügynök?), akinek bizonyítékok nélküli elítélésével 1917-ben a francia kémelhárítás bűnbakot akart produkálni. (Nem mellékes körülmény, hogy ez az év Franciaország legnehezebb háborús éve volt.) Mindez nem zárja ki az újabb értelmezést, amely szerint Mata Harinak azért kellett meghalnia, mert megtestesítette a gonoszságra és árulásra kapható gyanús-idegen-misztikus-erotikus-csábító „végzet asszonya” sztereotípiáját. 1917. október 15-én állt a kivégzőosztag elé, s még kivégzéséről is legendák születtek.

Sokkal kevesebben hallottak a „Doktor Kisasszonynak” vagy „Vörös Tigrisnek” nevezett hölgyről, aki Antwerpenben sikeres német kémhálózatot működtetett. Csak 1945 – és az érintett halála – után tudták kideríteni a szövetségesek, hogy Elsbeth Schragmüller legalább negyven főből álló hálózatáról volt szó, amelyet a freiburgi egyetemen diplomázott hölgy irányított. Dr. Schragmüller katonatiszti családból származott; háborús érdemeit főhadnagyi ranggal, továbbá vaskereszttel ismerték el.

Az ellenségtől származó (titkos) információkhoz négy forrásból lehetett hozzájutni. Foglyokat kellett ejteni a fronton, és kikérdezni őket. További adatokat árult el a légi és fotós felderítés. Folyamatosan figyelni kellett továbbá a másik oldal telefonjait, rádióadásait és táviratait, egyszóval bevetni a lehallgatás összes eszközeit. Londonban az Admirális 40. számú szobájában volt a kódfejtő központ, ahol a háború elején megszerzett három német kódkönyv segítette a brit flotta mozgását. Az egyik leghatékonyabb hírszerző, Reginald Hall kapitány az 1916-os jütlandi tengeri csata (→ 44) előtt juttatott értékes információkat a brit hajókhoz, majd ugyanő fejtette meg 1917 elején a németek hír-

hedt „Zimmermann-táviratát” (→ 47). A Monarchia hírszerzésének magyar tisztjei közé tartozott Pokorny Hermann alezredes, aki 1918-ban átvette a hat osztályra tagolt *Evidenzbüro* (nyilván tartási részleg) vezetését. Pokorny sajtókonferencián jelentette be, hogy „az újságok külföldre csak hirdetési rész nélkül mehetnek. Ugyanis bebizonyosodott, hogy a hirdetéseket a kémek hírszolgálatra használják fel.” Pokornynak nagyon is igaza volt, az újsághirdetések és az egyéb újsághírek veszélyesek lehettek. A britek és a franciák sajátos hírszerző hálózatot működtettek Luxemburgban: a nyugati front felé haladó vasúti szerelvények számát és hosszúságát figyelték, és megfelelő formában továbbították. Luxemburg fontos közlekedési csomópont volt – így a vonatok számából tudtak következtetni arra, hogy mikor, milyen erőket vonultat fel nyugaton a német hadsereg. A megfelelő formát a *Landwirt* című német nyelvű luxemburgi újság jelentette, amelynek hírei között 1917–1918 folyamán rendszeresen elhelyezték a vonatokra vonatkozó információkat. A szövegben elrejtett adatokat egy párizsi irodában „fejtették meg” és értékelték. Ez segítette az antantot az 1918 tavaszi nagy német offenzívák (→ 108) idején. Hasonló vasútfelügyelő rendszert működtetett Belgiumban a *La Dame Blanche* (Fehér Hölgy) néven ismert ügynök. Mint látható, gyakran és szívesen használtak nőket hírszerzésre.

Hogyan változott az egyes társadalmi rétegek helyzete a háború alatt?

Az első hónapokban még érvényesült a sokat emlegetett „népközösség” összetartó ereje (→ 18), majd a háború elhúzódásával a legtöbb társadalmi csoport helyzete és „közérzete” romlott. S mind-egyik erőteljesen bizonygatta, hogy az övé többet romlott, mint másoké; állami segítséget követelt, illetve bűnbakokat keresett.

A munkásságnak az a része járt viszonylag jobban, amelyik hadüzemekben dolgozott. Nélkülözhetetlenek voltak, így fizetésük csaknem lépést tartott az inflációval, ráadásul élelmezésük is jobb volt. Cserébe túrniük kellett, hogy az üzemeket katonai irányítás alá helyezték: sztrájkolni nem lehetett, sem egykönnyen munkahelyet változtatni.

A haditermelésben nem érdekelt kisipar, illetve a kiskereskedelem viszont sokkal jobban megszenvedte a háborút. A birtokos parasztság sorsa azon múlt, hogy behívták-e a családft, vagy nem. Ha igen, akkor az otthon maradtak nagyon nehezen tudták megművelni földjüket, illetve teljesíteni a hadiszállításokat. Ha nem, akkor az emelkedő mezőgazdasági árak következtében jövedelmezővé váltak a birtokok – akár az úri, akár a paraszti birtokok.

Legrosszabbul a fix fizetésű középrétegek jártak, legalábbis Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában. Az infláció miatt fizetésük reálértéke meredeken zuhant (→ 66), állami segítségben nem nagyon bízhattak (→ 68), hatékony érdekképviselettel nem rendelkeztek. Ráadásul az államhivatalnokok esetében a presztízs legalább annyit számított, mint a pénz: önmagukat a „nemzet gerincének”, történelmi, „nemzetfenntartó” rétegnek tekintették, amelynek süllyedése az ország végromlását jelenti. Ausztria–Magyarországon és Németországban 1917-ben kész tényként vonták le azt a következtetést, hogy a középosztály a kétkezi dolgozók nivójára süllyed (→ 68); megszületik a „Beamter-proletariátus”. (*Beamter* – hivatalnok.) Egy német jelentés szerint: „A középosztály egyre jobban középre szorul, az egyik oldalon formálódó új-tőkés és a másik oldalon hatalmassá váló munkásosztály közé.”

Az elszórt statisztikai adatok igazolják a „proletarizálódás” tételét. Becslések szerint a délnyugat-németországi Freiburg városában a középosztályhoz (*Mittelstand*) tartozók aránya kb. 28–29%-ról kb. 22–23%-ra csökkent az 1913–1919 közötti időszakban. Freiburg a jobban ellátott, kevésbé konfliktusos városok közé tartozott – feltehető, hogy máshol még nagyobb társadalmi átrendeződés következett be.

Mikortól erősödött a gyűlölködés és a bűnbakkeresés?

A háború elhúzódása, a nélkülözés, egy-egy vereség, vagy a béke reménytelensége erősítette a gyűlölködést. Előfordult, hogy brit városokban feldúltak olyan üzleteket, amelyeknek német nyelvű volt a cégtáblája. Hasonló történt Moszkvában is az 1915-ös vereségek (→ 89) idején.

1916-tól kezdve a gyűlölet már elsősorban „befelé” irányult, az „uzsorások”, „nyeréskedők”, „harácsolók”, „hadigazdagok” stb. ellen; a városiak a vidékieket kárhoztatták, a vidékiek a városiakat – általában mindazokat, akiknek a háborús időkben is több jutott, mint a nagy többségnek. Egy hamburgi katonafeleség írta 1917 februárjában a népkonyhán tapasztaltak nyomán: „Mindent csak a gazdagoknak, a birtokosoknak tartanak fenn. Amint arról van szó, hogy a nélkülözéseket is meg kell osztani, az uraságok már nem akarnak testvéreket látni a dolgozó osztályokban. A kitarásról szóló szép beszédek csakis a dolgozó osztályoknak szólnak, mert az uralkodó osztályok már éppen eléggé gondoskodtak magukról a pénzeszsákjaikból.” A bajorok, szászok és württembergiek a porosz militarizmust okolták a háború elhúzódásáért. Egy 1917-es bajor „hangulatjelentés” szerint: „Amikor az emberek gyűlöletet emlegetnek, akkor nem az angolokra vagy a franciákra gondolnak, hanem azokra, akiknek több ennivaló jut, mint nekik [...], és mindenki az államot hibáztatja.”

Magyarország a bankok, az urak (a „nagyfejűek”), Tisza István és a zsidók kerültek a mindenért felelős bűnbak kategóriájába. Kosztolányi már egy 1915-ös cikkét azzal zárta a *Hét*-ben: „Gyűlölet, élelixír, nélkülöd ma nem lehetne élni.” Bíró Lajos szerkesztő 1916 karácsonyán (a karácsony mindig krízisidőszaknak számított) azt fejtegette: a kilencszázezer budapesti lakosnak kilencszázezer ellensége van, mindenki vegyen hát vastag bőrt magára, ha elindul hazulról. Vadász Lipót, Tisza egyik államtitkára kijelentette: „[K]onok eldurvulás, sivár fásultság, csúnya bizalmatlanság és düh marja a magyar közszellemet. [...] Milyen régen volt, mintha végtelenség választana el attól az időtől, mikor a nemzeti egység, az ezáltal táplált nemzeti erő sugárzása szinte elképzelhetetlenné tette ezt a mai szegényt és árulást!” Majd hobbesi fordulattal él: „Bellum omnium contra omnes”, mindenki háborúja mindenki ellen – ez jellemzi a közéletet.

Torzította-e a cenzúra a hírek terjedését?

Mindegyik vezérkar naponta adott ki hivatalos közleményt a harcok állásáról. Ezek rendszerint a lehető legsemlegesebb nyelven megfogalmazott, tömör, semmitmondó szövegek voltak, bár a közvélemény lassan megtanult a sorok között olvasni. A Monarchia hadvezetése (Armeeoberkommando, AOK) hivatalos hadijelentését a világháború minden egyes napján Franz Höfer altábornagy, a vezérkar főnökének helyettese írta alá, ezért az emberek röviden „höfer” néven emlegették a közleményt.

A háborús cenzúrának két fő fajtája működött. Cenzúrázták a sajtót: a napilapokat szigorúbban, mint az időszaki sajtót; Ausztriában (egy ideig) szigorúbban, mint Magyarországon, valamint ellenőrizték a front és a hátsóország közötti levelezést. A lapszerkesztők egyre hosszabb listát kaptak a témákról, amelyeket kerülni kellett: nemzetiségi és munkásmozgalmak, béketervek, külpolitikai kombinációk, öfelsége utazásai, csapatmozgások, a katonák hangulata, hátsószági sztrájkok, tüntetések, sőt balesetek (pl. lőszergyári robbanások), ellátási nehézségek, menekült- és hadifogolyügyek, kémkedés stb. Arra is felszólították őket, hogy a kicenzúrázott, „üres” helyeket más anyagokkal töltsék ki. Ha még ezután is maradt veszélyes anyag a sajtótermékben, akkor a Hadfelügyeleti Bizottság egyszerűen megtiltotta, hogy a frontra is eljuttassák. A cenzúrát 1916-tól Németországban is centralizálták és szigorították, sőt a tiltásokon túl a hatóságok igyekeztek „pozitív üzenetekkel” befolyásolni a lapokat.

A Monarchiában alaposan megszervezték és központosították a levelek cenzúráját; a sok száz cenzort foglalkoztató Gemeinsames Zentralnachweisbüro (központi ellenőrzési hivatal) gyakorlatilag minden egyes tábori lapot és levelet megvizsgált. A katonalegegyszerűbben egy előre (több nyelven) kinyomtatott, lakonikus szöveget küldhetett haza: „élek és egészséges vagyok” (nem kívánt részek törölve). A levélcenzorok arra törekedtek, hogy a frontkatonákat a hátsóország esetleg negatív híreitől megóvják, és e téren egyre több munkájuk akadt. A cenzúra miatt nem továbbított és levéltárakba került küldeményeket a történések utóbb kitűnően hasznosították.

Valóban virágoztak a színházak és a kabarék a háborús években?

1914-ben a budapesti színházak villámgyorsan átálltak a háborús, hazafias műsorra. Vígjátékokkal vagy történelmi példázatokkal próbálták fenntartani a háborús lelkesedést, kiemelni a magyar (osztrák, német) hősiességet és kifigurázni az ellenséget. Ez az időszak gyorsan elmúlt, de a színházak, orfeumok, kabarék továbbra is megteltek: a nézők olyan darabokat kerestek, amelyeknek lehetőleg semmi közük nem volt a háborúhoz, sőt elvonták róla a figyelmüket. Ambrus Zoltán író a *Nyugatban* megállapította, hogy „az élelmiszereket, a szent és a dohányt kivéve semmiért sem ácsorognak annyian, mint színházjegyekért”. És mindegyik hadviselő ország nagyvárosaiban ugyanezt tapasztalták: „Londonba és Londonon át folyamatosan áradnak a szabadságos katonák, akiknek többsége meg akar nézni egy-két darabot, mielőtt visszamegy. És mellettük ott van a hadiüzemi munkások sokasága, akiknek jó része nem londoni lakos; ők is fel akarnak frissülni a színházban.” Később Kellér Andor fogalmazta meg ezt az életérzést, amely apokaliptikus módon egyesítette az újjazdagok költekezési vágyát az utolsó fillérjüktől szabadulók hangulatával. „Színházi paradicsom következett” – írta, mert mindenki költekezett: nemcsak a „hadigazdagok”, a „háborús konjunktúra vámszedői szórták a spekuláción szerzett vagyonukat”, hanem azok is, akiknek egyáltalán nem volt mit szórniuk. Szerinte afféle „minden mindegy, egyszer élünk”, holnapra nem gondoló hangulat jellemezte a fővárost, ahol „átutazó és szabadságos katonák költötték el utolsó fillérjeiket, hiszen úgyis mennek vissza a harctérre, még egy-két estéjük van, alaposan kimulatják magukat. (...) A színházak bármit hirdethettek, a közönség előre elkapkodta a jegyeket.”

A háborús évek legnagyobb közönségsikerét Kálmán Imre nagyoperettje, a *Csárdáskirálynő* aratta. A művet a bécsi Johann Strauss Színházban mutatták be 1915 novemberében, de Budapesten csak egy évvel később került színre, a sokoldalú Gábor Andor fordításában. A darabot már 1917-ben előadták Szentpéterváron, s később további antantfővárosokban is.

Mi a „tördőfés-legenda”?

A „tördőfés” (Dolchstoss) a német jobb-, illetve szélsőjobboldal alapvető hazugsága volt a háború elvesztéséről. Azt állították és terjesztették, hogy a háborút nem a hősiiesen küzdő német hadsereg vesztette el, a katonák dicsőségesen tértek haza a harcterről, hanem a háterszág omlott össze, mégpedig a forradalmat előkészítő szabotőrök és árulók miatt. Az árulókat a háborúellenes csoportokkal, konkrétan a baloldallal, a szocialistákkal, demokratákkal, liberálisokkal, nyugatbarátokkal és általában a zsidókkal azonosították.

A „tördőfés-elmélet” hamar népszerűvé vált, a tábornokok – maga Hindenburg is – azonnal, szinte már 1918 novemberétől minden fórumon hirdették, hiszen ezzel fenntarthatták saját tévedhetetlenségük mítoszt. Legalább ilyen hatásosnak bizonyult a revízió szolgálatában, hiszen ha a bukás a belső árulók miatt következett be, akkor érdemes próbálkozni a „visszavágással”. Az 1920-as években már plakátokon, választási jelszavakban is szerepelt a „tördőfés”, a nácik örömmel karolták fel weimari köztársaság elleni harcukban, majd a II. világháború alatt ismét elővették – figyelmeztetésül a belső ellenség ellen.

Mint minden hatásos mítosz, a „tördőfés-legenda” is annyiban valóságos alapról indult ki, amennyiben az összeomlás és a fegyverszünet hirtelen következett be, akkor, amikor az antant seregei még nem érték el Németországot. Ráadásul a fegyverszünetet (1918 novemberében) nem a tábornokok, hanem Németország polgári politikusai írták alá. Különös módon még a szociáldemokrata Friedrich Ebert elnök is azzal köszöntötte a frontról Berlinbe bevonuló császári katonaságot, hogy „ti nem az ellenségtől szenvedtetek vereséget...” 1945 után a mítosz már nem támadt fel újra.

Miként alakult át Európa térképe a háború után?

Talán soha nem alakult át egy csapásra oly gyorsan s oly mértékben Európa térképe, mint 1918 és 1920 között a világháború hatására. Megdőlt négy császári trón (az orosz, a német, az osztrák és a török), összeomlott a négy soknemzetiségű, történelmi

birodalom – a Habsburgoké teljesen felbomlott, a többi alaposan átalakult. Helyükön független államok jöttek létre: Németország és Oroszország között tíz új vagy jelentősen átalakult államalakulat jött létre. Északról dél felé haladva Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország, a Román Királyság és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (későbbi nevén Jugoszlávia). Akadt közöttük régi, nagy múltú ország, pl. a 123 év után feltámadt Lengyelország, de akadt olyan is, amely korábban soha nem volt önálló, mint pl. a három balti állam. Csehország jelentős történelmi múlttal rendelkezett, de mellette Szlovákia (a „Felvidék”) korábban Magyarország része volt.

A világháború utáni demokratikus hullám részeként Európában megszorodtak a köztársaságok: 1910-ig a nagyobb államok közül csak Franciaország és Svájc volt az, 1920 után viszont tízenötre nőtt a számuk. A kontinens nyugati felén nem történtek ilyen mértékű változások, de Németország is területeket kényszerült átengedni, mégpedig Franciaország, Belgium, Dánia, Lengyelország és Litvánia részére. S végül: Európa nyugati peremén is született egy új, majdnem független ország, az Ír Szabad Állam (1922), amely a britekkel kötött egyezmény alapján, hosszú, nehéz küzdelmek után kapta meg az önrendelkezést.

Az erőszakos mozgalmak (bolsevizmus, fasiszmus) a háború „szülöttjei”?

Ezen a ponton érdemes óvatosan bánni a minősítésekkel, mert szélsőséges, erőszakos mozgalmak, de különösen ilyen eszmék már a világháború előtt is léteztek. A nagy különbség abban áll, hogy az 1914 előtti „boldog békeidőkben” ezek az eszmék és irányzatok a margóra szorultak, kevesen vették őket komolyan. Ehhez képest a bolsevizmus már 1917 végén hatalomra jutott, majd hatalmon is maradt Oroszországban, ami aligha következett volna be a háború nélkül. Más országokban is követni próbálták az orosz példát (→ 86).

Olaszországban Mussolini fasiszta pártja már 1922-ben hatalomra került, nyíltan nacionalista, militarista, az erőszakos politi-

zálást is vállaló programmal. Az olasz fasiszták, s maga Mussolini is gyakran hivatkoztak arra, hogy mozgalmuk a lövészárkok harcosainak testvériségén alapul. Később szinte szó szerint ugyanezt mondták a náci is Németországban.

A nagy háború legsúlyosabb öröksége talán éppen az volt, hogy leértékelt a civilizált, parlamentáris módszereket, és igazolhatóvá, olykor kívánatosá tette az erőszakot – úgy az európaiak nemzetközi kapcsolataiban, mint az egyes országokon belüli politikai küzdelemben. Tehát nem annyira az eszmék alakultak át, mint az eszmékre fogékony közönség, amelynek egy része még szélsőséges eszméket vagy azok képviselőit is hajlandó volt támogatni a háborút követően.

A németek és a franciák valóban egymás „ősellenségei” voltak?

Az újkori történelemre visszatekintve a fenyegetés inkább francia oldalról jött. A Napkirálytól Napóleonig francia seregek gyakran foglaltak el német területeket, hiszen Németország széttagolt volt. A németek azzal vigasztalódtak, hogy ők a „költők és filozófusok nemzete”. Németország egyesülésével megváltozott a helyzet, Németország katonailag is erősebbé vált Franciaországnál. Az „ősellenség” toposz annyiban jogosan használható, hogy az 1870 és 1940 közötti hetven év alatt Németország három alkalommal támadta meg Franciaországot.

A két ország között a viszály almája két határterület, Elzász és Lotaringia volt. Az eredetileg többségében németek lakta tartományokat még a Napkirály csatolta Franciaországhoz, majd az 1870–1871-es háborúban az új Német Birodalomhoz kerültek, ami a franciák „örökös” sérelme lett. Elzász egyik kisvárosában, Zabernben (Saverne) 1913 őszén zavargások törtek ki, mert a német hadsereg egyik hadnagya azt mondta, sz...ik a francia zászlóra, sőt jutalmat ad, ha valamelyik katona megkésél egy-két elzászi fickót. A botrány elért Berlinig; a Reichstag leszavazta saját kormányát.

Ezzel együtt igaz, hogy a két állam viszonya 1914-ben hűvösen korrekt volt, a franciák inkább tartottak egy német támadástól,

illetve nem akartak Elzászáért és Lotaringiáért háborút kezdeményezni. (Igaz, közben az orosz hadsereget és az orosz vasutakat nagyrészt francia tőkéből modernizálták.) A két viharos múltú tartomány ma Franciaországhoz tartozik. A német–francia megbékélés egyik jelképe, hogy Elzász fővárosában, Strasbourgban működik az Európai Unió parlamentje.

Vívtak-e a nagyhatalmak fegyverkezési versenyt a háború előtt?

Megint későbbi kifejezésről van szó, de a lényeget nagyjából fedi. Mindegyik ország folyamatosan növelte hadikiadásait, amelyek 1914 előtt rekordmagasságokba szöktek. Franciaország kettőről három évre emelte a kötelező katonai szolgálat idejét, mire a német hadsereg békelétszámát több mint 100 ezer fővel, összesen 800 ezer főre növelték. A britek, a németek, sőt még az oroszok is folyamatosan építették az új csatacirkálókat. Egyedül Ausztria–Magyarország maradt le ebben a versenyben, amelynek polgárai – egy statisztika szerint – háromszor annyit költöttek sörre, borra és dohányra, mint a hadseregre. Ám az 1914 előtti években (megkésve) még a Monarchia is fokozta erőfeszítéseit: az 1912-ben áterőltetett véderőtörvény emelte a létszámot és korszerűsítette a fegyverzetet. Sőt, megépített négy csatacirkálót, hogy a tengeren se maradjon le a rivális olasz flotta mögött. Akad olyan vélemény – például az akkori brit külügyminiszteré, *Sir Edward Grey* –, amely szerint maga a fegyverkezési verseny idézte elő a nagy háborút: „a hatalmas hadseregek saját súlyukkal sodorták hadba” az országokat.

Mi történt a „júliusi válság” napjaiban?

Júliusi válságon azt a mintegy tíz napot értik, ami a Szerbiának szóló osztrák–magyar ultimátum átadása (→ 76) és az angol–német hadüzenet között eltelt. Soha akkora feszültség, soha olyan méretű diplomáciai forgalom nem volt Európa kormányai között; cikáztak a táviratok, kialvatlan diplomaták próbálták menteni a menthetőt.

Először is Bécs és Berlin elutasított minden közvetítő javaslatot, mondván: az ügy a Monarchiára és Szerbiára tartozik. Az oroszok kijelentették, hogy ők Szerbia, a fenyegetett szláv kistestvér mögött állnak, a franciák pedig, hogy ők teljesítik szövetségi kötelezettségüket. Senki sem tanácsolt visszavonulást senkinek. London előbb nemzetközi konferenciát javasolt, később már azt, hogy a Monarchia akár vonuljon be Belgrádba, és azután kezdődjen tárgyalások, de még ezek segítségével sem sikerült megoldani a válságot. A németek viszont már sietni akartak, hiszen a Schlieffen-terv gyors támadást írt elő nyugaton.

A világháborút nem a végtet idézte elő, nem is tudatos számítás, hanem hibás politikai döntések sora. S ami döntőnek bizonyult: mindegyik hatalomnak fontosabb volt a presztízs, mint a béke megőrzése.

Az inkább semlegességre hajló brit kormány a német hadsereg belgiumi bevonulása miatt üzent hadat Berlinnek, hiszen Belgium semlegességét nemzetközi szerződések garantálták. A brit közvélemény is támogatta a kormányt, mert a német militarizmus egy kicsi és ártatlan ország ellen lépett fel, minden kényszerítő ok nélkül. A közeli Belgium Szerbiánál sokkal alkalmasabb volt arra, hogy egy fenyegetett kis ország jogait védelmezzék.

Mi volt a magyar politikusok álláspontja a háborúról?

Valójában egyedül a miniszterelnök, Tisza István gróf volt döntési pozícióban, és ő is csak korlátozottan. Azt a határozott véleményt képviselte, hogy egy diplomáciai siker is elég lehet Szerbiával szemben; a háború más alkalommal vagy ürüggyel is kirobantatható lesz. Valószínűleg tartott Románia ellenséges fellépésétől. Ám amikor a hadvezetés, a külügyminisztérium és osztrák kollégái egységes háborús akaratába ütközött, meghátrált: ebből alakult ki a 48 órás ultimátum elképzelése a Monarchia részéről. Tisza ahhoz végig ragaszkodott, hogy egy győztes háború után sem csatolhatnak szerb területeket a Monarchiához – féltette a dualizmus kialakult rendszerét.

Hogy miért változott meg Tisza véleménye, arról többféle elképzelés van; a legvalószínűbb, hogy Németország határozott tá-

mogatása miatt, hiszen ő maga a német szövetség nagy hívének számított. Tudhatta továbbá, hogy Ferenc József bármikor találhat nála készségesebb magyar miniszterelnököt. A hadüzenetek időszakában az ellenzék szilárdan a kormány – és a háború – mellett állt. Apponyi Albert gróf, az egyik legtekintélyesebb ellenzéki politikus kijelentette: „Végrel!” – végre háborúzunk. Ezt valószínűleg az antanthatalmaknak is eszébe jutott, amikor Apponyi 1920-ban Magyarországot képviselte a trianoni békefeltételek átvételekor.

Milyen volt a katonák élete a lövészárkokban?

Fontos hangsúlyozni, hogy az állóháború minden borzalom ellenére kevesebb áldozattal járt, mint a mozgóháború; a lövészárkok csökkentették a veszteségeket. Az első vonal mellvédjei előtt dróttakadályokat állítottak fel, ott húzódott az olykor csak 50-100 méter széles „senki földje”, majd az ellenséges dróttakadályok és lövészárkok sora következett, amelyet közvetítő árkok kötöttek össze egymással. A teljes rendszer 30 ezer km hosszú lehetett. Ezt a védelmet nemigen lehetett áttörni, már néhány géppuska is elég volt, hogy lekaszálja a rohamozó gyalogságot.

Amikor éppen nem folytak komolyabb hadműveletek – és a csendesebb frontszakaszokat hónapokon át ez jellemezte –, a katonák keveset harcoltak és sokat unatkoztak. A nap hajnali sorakozóval kezdődött. Leginkább ilyenkor lehetett ellenséges támadásra számítani, ezért feszülten figyelték a túlsó oldal mozgását. Támadás híján a reggeli kávé után az ennivalót várták, később a leveleket, csomagokat és újságokat; naplót, levelet írtak, rajzoltak, aludtak vagy örködtek, és majdnem mindenki dohányzott. Mindig adott munkát a tetvek elleni örök és meddő küzdelem, majd a holttesteken kövérre hízott patkányok elleni harc. (A patkányok ellen kutyák bevetésével is próbálkoztak.) A lövészárkok élete alkonyatkor váltott élénkebbre, olyankor kezdték megerősíteni a fedezékeket, kijavítani a belövések helyét, ami szüntelen munkát igényelt. A tisztek az unalom ellenszereként is gyakorlatoztatták a pihenő katonákat.

A frontkatonára rendszerint tíz napot töltött az első vonalban, majd egy hetet hátravonva, tartalékban, újabb egy hetet pihenő-

ben, majd kezdődött az egész előlről. Szabadságra – haza – rendszerint egy évben egyszer mehettek. Sok katona a tisztaság és a tisztálkodás hiányát érezte a legrosszabbnak. Mindig felöltözve kellett aludni, többnyire a csizmát és a kapcát sem vehették le napokig, gyakran hetekig. A frontkatonák életkörülményeivel keveset törődtek – a britek például nagyon meglepődtek, amikor látták, hogy az amerikaiak (→ 51) WC-papírt is hoztak magukkal. A terepviszonyok is nagyban meghatározták az életlehetőségeket (erdőség, köves terület, sziklás hegyi talaj stb.) A legrosszabbnak Belgium (Flandria) és a belga–francia határvidék vizes, mocsaras vidéke számított. A sárban ember, ló, szekér, ágyú süllyedt el, mindent és mindenkit beszippantott. Arrafelé tipikus jelenség volt a megfagyott vagy elvizesedett, felpuffedt „lövészárkok-láb”, amely ellen a lábfej napi többszöri olajos bedörzsölése segíthetett.

A legtöbb veszteséget az orvlövészek és a tüzérségi lövedékek okozták. Egy katonának gyorsan meg kellett tanulnia, hogy görnyedten, lehajtott fejjel járjon, gyorsan ismerje fel a különféle lövedékek hangját, és megtalálja a fedezéket. Ez eltartott néhány hétig; a hat-nyolc hónapos katona volt a leghasználhatóbb, utána tompultak a reflexek, beállt a fásultság, sokan ideggronccsá váltak (→ 59). De akadtak csendesebb frontszakaszok, sőt olyanok is, ahol a katonák helyi fegyverszünetekkel segítettek magukon. Ezeket néha kifejezetten megbeszélték a túloldallal (ami pedig tilos volt), más esetekben hallgatólagosan tartották be – pl. étkezések idején sosem nyitottak tüzet.

Karácsonykor szüneteltek a harcok?

Már 1914 karácsonyán – sőt akkor a legintenzívebben – folyt a „lövészárkok-barátkozás”, mind a nyugati, mind a keleti front számos pontján. A katonák előjöttek fedezékeikből, beszélgettek, együtt énekeltek, étellel kínálták egymást. Állítólag még futballmeccset is rendeztek a „senki földjén”. A későbbi években sem folytak harcok a karácsonyi időszakban, de a tisztek vigyáztak arra, hogy a barátság ne váljon túl bensőségesé.

Hányan estek hadifogságba, hová kerültek a hadifoglyok?

A sokat tudó statisztikák összesen 8,5 millió hadifoglyot tartanak számon, azaz a nagy háború minden 9. katonáját. A háború jellege (a front hullámvásárlái) miatt legtöbbször a keleti fronton estek fogságba, főleg oroszok és a Monarchia katonái. Ausztria–Magyarország 8 millió katonája közül 2,77 millióan voltak rövidebb-hosszabb ideig hadifoglyok; 2,11 millióan Oroszországban.

Mindkét oldal alapvetően betartotta a hadifoglyokkal való bánásmódról szóló nemzetközi egyezményeket, ezért túlnyomó részük épségben jutott vissza hazájába. A központi hatalmak orosz hadifogságba került katonáit néhány ezer fős foglyotáborokban helyeztek el. A hadifoglyok többnyire kaptak otthonról postát, nagy ritkán még csomagot is, ami javította a gyatra élelmezést. A munka mellett színelőadásokkal, saját újságok szerkesztésével próbálták elűtni az időt. Ha elfogyott a papír, nyírfakéregre írt levelet küldtek haza. Magyarországon pedig sok tízezer orosz hadifogly dolgozott, mezőgazdasági munkát végeztek. A visszaemlékezők egyszerű, dolgos, jóindulatú embereként ábrázolták őket.

Amikor 1917-ben az orosz forradalmak nyomán zavarossá vált a helyzet, sok katona megszökött a távoli, szibériai táborokból. Egy 34 éves hódmézvászárhelyi gazda, Dombi Kiss Imre például 1915 tavaszán került orosz fogságba. A háború folyamán az alábbi utat járta be: Hódmezővászárhely–Titel–Przemysl (itt fogták el)–Lemberg–Kijev–Taskent–Ashabad–Teherán–Isztambul–Hódmezővászárhely. Mintegy 12 ezer km-t tett meg, ebből – szökése alkalmával – kb. nyolcszáz km-t gyalogolt Perzsiában, nehéz hegyi terepen. 1918 végére jutott haza.

Hogyan változott a hadseregek stratégiája és taktikája?

1914 végétől mindenütt a patthelyzet (→ 20) feloldásának módjait keresték. Alaposan átalakult a harcászat módja. A lövészárkokat 1917-től kezdve már nem a vonalban felsorakozott gyalogság rohamozta meg, hanem kisebb, 30-50 fős elit egységek: kézigránáttal, lángszórával, könnyű géppuskával, rohamsisakkal felszerelt, mozgékony rohamcsapatokat alakítottak, hogy meg-

tisztítsák az ellenséges állások erős pontjait, és utat engedjenek a gyalogság tömegeinek. De a védelem is változott: az első vonalat kevésbé erősítették meg, mint a másodikat. Az első csak arra szolgált, hogy átmenetileg feltartóztassa a rohamozókat; a másodikat viszont „megerősített pontok” rendszerével védték, ahonnan géppuskákkal, aknavetőkkel lőtték a támadókat. Így azok elvéreztek, mielőtt esélyük lett volna az áttörésre.

A tüzérségi előkészítés sem maradt a régi. A napokig tartó bombázás helyett rövidebben, koncentráltan tüzeltek, elsősorban az előre kiválasztott megerősített pontokra. A németek és a britek kialakították a „tűzfüggöny” gyakorlatát: ahogy a támadó gyalogság előretört, úgy helyezték fokozatosan előbbre a saját tüzérségüket, amivel „lekötötték” az ellenséget. Nem volt egyszerű művelet nyomon követni, hol tart az első vonal, mert túl sok tényezőt kellett számításba venni, az információk technikák pedig ekkor még elég kezdetlegesek voltak. (A telefonvonalak többnyire megszakadtak, tehát hírvivők vagy kuttyák, esetleg galambok alkalmazásához kellett folyamodni. Adolf Hitler például a bajor List-ezred küldöncéként szolgált.)

Milyen új fegyvereket kísérleteztek ki a háborúban?

A két legismertebb új fegyver a „tank” (az angol szó magyarul tartályt jelent) fedőnevű harckocsi és a harci gázok különféle típusai. A németek már 1914-ben is kísérleteztek mérges gázzal, de az első „sikeres” alkalmazása 1915. április 22-én történt, Ypern közelében. A front német oldalán 5500, klórgázzal töltött fémtartályt telepítettek, bennük 160 tonna „hólyaghúzó harcanyaggal”. A klór azzal gyilkolt, hogy túlzott folyadéktermelésre ingerelte a tüdőt, ami fulladásos halálhoz vezetett. A „kedvező” szél szürkés-zöld felhőt sodort a francia lövészárkok felé; a francia katonák okádva-fuldokolva, fegyvereiket eldobálva menekültek. Az eredmény a németeket is meglepte: mire föleszméltek, a beérkező tartalékok elzárták a keletkezett rést.

Ettől kezdve mindegyik oldal vetett be gázvegyületeket (mustárgáz, foszfén stb.); később már nem tartályokat, hanem tüzérségi lövedékeket használtak. De a háború elembertelenedésének

e lépcsőfokára kétségkívül a németek léptek; a kutatásokban meghatározó szerepet játszott a legismertebb német kémikus, Fritz Haber, a berlini Kaiser Wilhelm Intézet vezetője. Közben a gázárlatok kifejlesztése is előrehaladt – előtte a katonák vízzel, esetleg vizelettel átitatott kendőt használtak.

A tankokat a britek, illetve a franciák párhuzamosan fejlesztették ki, s tömegesen az 1917–1918-as hadműveletekben vetették be. Nehézkes és lassú szörnyetegek voltak, de leküzdötték a drótakadályokat, és pánikot okoztak. Amikor a hadvezetésben végre felismerték, hogy a gyalogságnak fel kell zárkóznia melléjük, eldönthették a csata sorsát. Voltak kisebb méretű női tankok („she-tank”), nagyobb férfi tankok („he-tank”), az egyik típus pedig a „mother” becenevet kapta. Hadfelszerelési miniszterként Winston Churchill szorgalmazta a tankgyártás felfuttatását, az egyik újságtól meg is kapta, hogy „tengeri Nelsonnak és szárazföldi Napóleonnak” képzele magát. A franciák pedig nagyon megbízható, könnyű harckocsikat gyártottak, amelyek Louis Renault üzemeiben készültek.

Kik uralták a világtengereket, hol játszódtak le tengeri csaták?

A nagy háború egyik okaként a brit–német flottaépítési versenyt (→ 102) szokták említeni. Ehhez képes sajátos, hogy a tengeri csaták csekély szerepet játszottak a világháború kimenetelében. A brit flotta továbbra is a tengerek ura maradt, a németek – kisebb sikereik ellenére – majdnem végig kikötőikben maradtak, s hajóik ennyiben valóban szinte csak jelképes erőt jelentettek.

A háború során három komolyabb tengeri ütközet játszódott le a németek és a britek közt: 1914 augusztusában Helgolandnál a britek főlnye jegyében, 1915 januárjában Dogger Banknál hasonlóképpen. A két flotta igazi nagy összecsapására 1916. május 31-én és június 1-jén a Dániától nem távoli Jütlandnál (Skagerrak-szoros) került sor; az eredmény nagyjából döntetlen lett. Mintegy 250 brit és német hadihajó haladt a dán partvidék irányába, hogy – egymás pontos helyzetéről nem sokat tudva – megvívja az európai történelem első és utolsó olyan ütközetét, amelyben a csatacirkálók kapják főszerepet.

Az első nap tűzpárbajában a németek jobban lőttek: elsüllyedt két brit csatacirkáló, az *Indefatigable* és a *Queen Mary*, egy harmadik pedig harcképtelenné vált. A britek közben úgy manővereztek, hogy a német hajókat a Nagy Flotta felé csalják. *John Jellicoe* tengernagy „T” alakzatban felsorakoztatta hajóit, s hamarosan a Nyílttengeri Flotta (németek) és a Nagy Flotta (angolok) is bekapcsolódott a harcba; több kilométeres távolságból nyitottak tüzet egymásra. A hatalmas káoszt látva Jellicoe állítólag felkiáltott: „Ha valaki elárulná nekem, ki tüzel most, és mire tüzelnek!” Végül nyilvánvalóvá lett a brit fölény; ennek láttán a németek több fordulat végrehajtása után hazaindultak. Az angolok ugyanezt tették.

A britek jóval nagyobb veszteségeket szenvedtek: 14 hajójuk (köztük három csatacirkáló és három cirkáló) megsemmisült, 6094 tengerészük meghalt. A németek 11 hajót veszítettek, 2551 tengerészük esett el. A győzelem örömére a német városokat fellobogózták, és a csatát mindmáig a Skagerraknál elért sikerként emlegetik. Ugyanakkor a brit flotta – veszteségei ellenére – készen állt, hogy négy óra múlva újból kifusson a tengerre, míg a német hajók nagyjavítása hónapokig tartott. Közel járt az igazsághoz egy amerikai újság megállapítása: „A rab megtámadta a börtönört, majd visszatért a börtönbe.” A csata egyik tanulsága az volt, hogy a német hajók erősebbek, ágyúik pontosabbak, lőszereik rombolóbb hatásúak. Egy másik tanulsága pedig, hogy a flották híradórendszere elavult; rádióik csak morzejeleket továbbítanak, ezért zászlójelekre hagyatkoznak, amelyeket mindkét fél rendszeresen félreért.

Milyen hatása volt a tengeri blokádnak és a tengeralattjáróknak?

A központi hatalmakkal szembeni brit (antant-) blokád és a meg-törésére tett kísérletek a nagy háború legfontosabb fejezetei közé tartoznak. Annál is inkább, mert számos – főleg konzervatív német – történész ebben találta meg a vereség okát: ha a háterszág egészséges marad, és nem éhezteszik ki az angolok, Németország megnyerhette volna a harcot, állítják. A németek ugyanis nem

számítottak arra, hogy Nagy-Britannia „távoli blokádot” alkalmazva teljesen elzárja őket a világtengerektől. A briteket meglepte, hogy a németek tengeralattjárókkal válaszoltak a blokádra, ők felszíni küzdelemre készültek. A brit kormány 1914 végétől egyre tárgította a hadiérdekű (elkobzandó) cikkek listáját, és egyre szigorította az ellenőrzést. A Brit Admiralitás novemberben az egész Északi-tengert hadizónának nyilvánította. Skócia és Norvégia között aknákat telepítettek, továbbá rendszeres őrzőjáratokkal ellenőrizték a hajóforgalmat. Ezzel a forgalmat a La Manche csatornába terelték, ahol valamennyi semleges hajót átvizsgálhattak, szállítmányukat regisztrálták. A német tengeri kereskedelem a Balti-tengerre korlátozódott – a blokádnak keményedett.

Válaszul a „kiéheztetés” stratégiájára, a németek a bűvárhajó-harc (*U-Boot, Unterseeboot*) fokozása mellett döntöttek. 1915 februárjában hadizónává nyilvánították a Nagy-Britannia és Írország körüli vizeket, ahol minden szövetséges kereskedelmi hajót megtámadnak. A semlegeseket fokozott óvatosságra – gyakorlatilag a brit vizek elkerülésére – szólították fel. A lépést a német nacionalisták kitörő örömmel, a semleges országok tiltakozással fogadták. S a mérleg jól is alakult német szempontból, mert 1915. márciustól májusig 115 hajót küldtek a tenger fenekére, több mint 250 ezer tonna úrtartalommal, miközben csupán öt saját hajót veszítettek. (Csak 37 tengeralattjáróval rendelkeztek, közülük egyszerre mindössze 5-10 volt kint a tengereken.)

A botrányt az angol zászló alatt hajózó *Lusitania* luxushajó elszállítása okozta – az *U-20* érte el, egyetlen német torpedóval – 1915. május 7-én. A mintegy 2000 utas közül 1198-an életüket veszítették, köztük 127 amerikai állampolgár. Német oldalon nagy győzelemként ünnepelték az eseményt – különösen, amikor kiderült, hogy a kereskedelmi hajó jelentős mennyiségű lőszert is szállított Liverpoolba. Az amerikai diplomácia és személyesen Wilson elnök erőteljesen tiltakozott, küszöbön állt német-amerikai kapcsolatok megszakítása. Amikor aztán augusztusban az *Arabic* nevű angol hajót szüllyesztette el az *U-27*, szintén amerikaiakkal a fedélzeten, a tiltakozás ultimátum formáját öltötte. A német hadvezetés erre meghátrált, parancsba adták, hogy ellenséges személyszállító hajót csak figyelmeztetés és az utasok biztonságba

helyezése után támadhatnak meg, ami gyakorlatilag a februárban kezdett akció leállítást jelentette. 1917-ig túrték a németek az őket egyre jobban sújtó blokádot (→ 103).

Az olasz hadba lépés után az antant az Adriai-tengeren is blokádot alkalmazott. A blokádnak megtörésére tett legerősebb kísérlet 1917. május 15-én történt, amikor az osztrák-magyar haditengerészet öt hajója támadta meg az Otrantói-szorosban létesített blokádot, illetve az azt védő olasz hajókat. A részben sikeres akciót Horthy Miklós sorhajókapitány vezette, aki a *Novara* cirkálóról sebesülése után is irányította kötelékét.

Mi készítette az Egyesült Államokat semlegessége feladására?

Amerika és a háború viszonyát két dolog jellemezte 1917 előtt: az amerikaiak nem akarták, hogy fiaik egy másik földrészen harcoljanak, de egyértelműen az antanttal rokonszenveztek. Utóbbi abból is következett, hogy a brit és francia információk jóval nagyobb arányban jutottak el az Újvilágba, mint az ellenoldaléi, tehát ők eleve pozitívabb színben tűntek fel. Ezzel együtt a demokratapárti Woodrow Wilson elnököt azzal választották újra 1916 őszén, hogy Amerikát kívül tartja az európai háborúján. Wilson a semlegességhez őszintén ragaszkodott; még akkor is beérté tiltakozó diplomáciai jegyzékekkel, amikor német tengeralattjárók amerikai polgárokat szállító hajókat szüllyesztettek el (→ 45).

A helyzetet egyértelműen a németek politikája változtatta meg (bár persze sokan úgy vélik, az USA előbb-utóbb úgyis belépett volna a háborúba). Amikor 1917. január 31-én Németország meghirdette a „korlátlan tengeralattjáró-háborút” (→ 103), mindenkinek világos volt, hogy az Egyesült Államok ezt nem már fogja eltűrni. Egymás után merültek hullámsírba az amerikai hajók. A német hadvezetés számolt is az USA beavatkozásával (igaz, csak 1918-tól kezdve, amikor a tervek szerint már térdre kényszerítették a briteket és a franciákat); olyannyira, hogy titokban amerikai területeket ígért Mexikónak, ha az Németország oldalán megtámadja az USA-t. Ez a német távirat a brit titkosszolgálat kezébe került, Berlin pedig elismerte, hogy valódi, s mindez

meggyőzte az amerikai közvéleményt Németország sötét szándékairól. Wilson elnök 1917. április 6-án – a kongresszus elsőprő támogatásával – bejelentette az USA hadüzenetét. Ausztria–Magyarországnak csak 1917 végén üzentek hadat.

Valóban Amerika pénzelte az antant országait?

Az igaz, hogy az Egyesült Államokban felvett brit kölcsönök jelentős része került tovább a szövetségesekhez, hadianyaghoz segítve a francia, az orosz, majd az olasz hadsereget. A szövetségesek közötti szállítások, illetve általában a normális pénzforgalom azon múlt, hogy a briteknek sikerül-e elég amerikai kölcsönt szerezniük, amiből a többiek költségeit hitelezhetik. A háború folyamán félmilliárd dollárt vettek fel az Egyesült Államokból – a *J. P. Morgan & Co.* Bankház vezette csoporttól –, és körülbelül ugyanannyit adtak a franciáknak, olaszoknak, oroszoknak, belgáknak, szerbeknek.

Az egyik nehézség abban állt, hogy az amerikaiak egy adott összegen túl már nem akartak kölcsönözni, a britek viszont nem akarták megváltoztatni a régen rögzített dollár–font arányokat. Nehéz tárgyalások folytak, a britek egyre jobban függtek az amerikai hitelektől, a többi szövetséges pedig a britekétől. 1916 végén komoly pénzügyi krízis fenyegetett. „Maynard [Keynes] úgy gondolja, hogy a csőd szélén állunk, de ezzel a béke is közelebb kerül” – írta Virginia Woolf egyik barátnőjének. A briteket valójában a németek mentették meg a tengeralattjáró-háború (→ ...) bejelentésével. John Maynard Keynes ekkor a brit pénzügyminisztérium befolyásos tanácsadója volt, aki az amerikai pénzügyi vezetőkkel tárgyalt, és elérte, hogy a franciákat és olaszokat az USA közvetlenül finanszírozza, ne pedig a briteken keresztül.

Kiket neveztek hadimilliomosoknak?

Hadigazdagoknak vagy hadimilliomosoknak azokat a hadiszállítókat nevezték, akik alaposan és sokszor látványosan megszedték magukat a háborún. Ez történhetett törvényesen (pl. jó kapcsolatok stb.) révén, de természetesen kiskapuk kihasználásával vagy

éppen jogellenesen is. 1915 tavaszán Magyarországon hadiszállítási botrány robbant ki, mivel egyes kereskedők silány minőségű posztót és papírtalpú bakancsokat adtak el a hadseregnek. A lapok sokat cikkeztek az ügyről, az országgyűlés pedig elfogadott két törvényt a hadiszállításokkal kapcsolatos visszaélésekkel szemben és a „hazaárulók vagyoni felelősségéről”.

Jóval később, 1918 nyarán Kozma Nándor könyvet adott ki *Hadimilliomosok* címmel, amely 26 sikeres vállalkozó karrierjét ismertette. A kötet tárgyyszerűen, bár érezhető ellenszenvvel írt a „háború vámszedőiről”, s elsősorban arra keresett választ, miért folytathatják gyanús üzleteiket, miért nem avatkoznak be a hatóságok, akár államosítással. A hadiszállítók gazdagodása a vicclapok állandó témája lett, egyszerűen „hadimilli” (Karinthy-nál: Hady Miliék) néven emlegették őket. A *Borsszem Jankó* című vicclap 1916 őszén Weiss Manfréd (→ 92) személyében az első magyar hadimilliárdost köszöntötte, és az egész lapszámot a „hadimilliomosoknak” szentelte.

Hogyan dolgozták fel a gyászt, miként emlékeztek a háborúra?

A nagy háború harcaiban közel kilencmillió ember halt meg; az antant oldalán kb. 5,3 millió, a központi hatalmak oldalán kb. 3,4 millió. A veszteseknél a személyes gyász és a nemzeti gyász együtt jelentkezett. A győzteseknél a gyász inkább a végső győzelemért hozott áldozatként értelmeződött.

A gyással nem várták meg a háború végét – egy 1917-ben, még a Tisza-kormány által benyújtott magyar törvény kimondta, hogy a hazáért fegyvert fogott és elesett hősök emlékét minden magyar városban és községben meg kell őrizni – „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!”. A törvényjavaslat vitájában az ellenzék a kormány szemére is vetette, hogy nem ad a népnek se kenyeret, se választójogot, csak emlékművet. Ma minden településen található első világháborús emlékmű, amelyen rendszerint az összes elesett neve is szerepel. Budapesten a Szervita téri Szent Anna templom homlokzatánál lévő emlékmű egy összeroskadó huszárt ábrázol, aki felemelkedik a nyeregben, kezét a szívére helyezi, miközben

a keresztről leereszkedő Jézus hozzá hajol, és a haldoklót a háború sötétségéből az örök világozság felé vezet. Ezen az 1930-as szobron az áldozathozatal a keresztyén hittel kapcsolódik össze. Az emlékművet még érdekesebbé teszi a felirat, amely a nemzeti újjászületés parancsát is beemeli: „Krisztus hitéből, hősök véréből támad fel hazánk! 1914–1918.”

A nagy háborút száz év leforgása alatt sokféleképpen ábrázolták, számtalan irodalmi és képzőművészeti alkotásban örökítették meg. A visszaemlékezésekkel és regényekkel kapcsolatban feltűnő, hogy nagyjából egy évtized telt el, mire az első fontos alkotások megjelentek, ennyi kellett az élmények feldolgozásához. Jó példa a talán leghíresebb háborús regény, Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című műve, 1929-ből, amelyet először folytatásokban közöltek, addig példátlan kiadói reklámkampány kíséretében. Az azonnali világsiker nyomán a regényből 1930-ban amerikai filmet forgattak, amelynek németországi bemutatóját hatalmas botrányok kísérték. Az éppen megerősödő náci ugyanis a német szellemhez és a német háborús erőfeszítésekhez méltatlannak találta a regényt és a filmet, ezért a berlini bemutató idején dr. Goebbels szervezésében tömegtüntetésekkel tiltakoztak ellene. Végül a filmfőbizottság Németország tekintélyére hivatkozva nem engedélyezte a filmbemutatót; a náci győztek – ők egy másik, egy hősi háborús narratívát akartak látni, nem azt, ami Remarque regényéből kiolvasható. Az 1933-as németországi könyvégetések egyik áldozata Remarque műve lett.

Létezett-e háborús művészet?

A háború 50 hónap alatt természetesen kialakította a maga művészetét, a magas művészetekben és a hétköznapi szinten egyaránt. Legtöbbet a képzőművészek merítették a háborúból, amely a német Otto Dix szerint „[a]z ördög műve! Rettenetes, de gigászi, nem hagyhattam ki. Látni kell az embert ebben a kontroll nélküli csupaszságában, hogy megtudják valamit ember mivoltáról.” A brit Christopher R. W. Nevins meggyőződése szerint „minden művésznek be kell vonulni és a frontra menni – akárhogyan is érez Anglia iránt – azért, hogy fizikai és morális bátorságával,

félelem nélküli kalandvágyával, kockáztatásával és merészségével erősítse meg művészetét”.

1915–1918 között Dix képeslapok sorát küldte haza, amelyek így egyfajta háborús naplónak is tekinthetők. 1918 után is folytatta a háborús témát, sőt legnagyobb művei az 1920-as évek végén születtek. Ötvenrészes *Krieg* (Háború) című rajzciklusával (1924) a spanyol Francisco Goya *A háború borzalmai* című sorozatát akarta felidézni. Dix utolsó nagy háborús képét (*Flandria*, 1934–1936) Henri Barbusse francia írónak ajánlotta, akinek *Tűz* című világhírű regénye inspirálta művészetét. Később a náci Dix minden festményét az „elfajzott művészet” kategóriába sorolták, nem egyet megsemmisítve közülük.

Új erőre kapott az avantgárd, új „izmusok” születettek a háború alatt, pl. a minden korábnál polgárpukkasztóbbnak szánt „dadaizmus” 1916 elején, egy zürichi mulatóban.

A magyar művészek közül a háború kitörésekor 62 éves Mednyánszky László hadirajzolóként járta a frontokat, „hogya lehetőleg közel hajolhasson a rettenet vonzó és iszonytató ábrázata fölé”. Százával készítette a vázlatokat, bár jóval kevesebb kész festmény maradt fenn ebből az időszakából. Már a háború előtt gyakran választott erőszakos cselekményű témákat; a háború alatt az erőszakot elszenvedők szimbolikus jellegű ábrázolásához tért vissza (menekülők, sebesültek, hadifoglyok, halottak). Az olasz fronton megsebesült, s három évvel későbbi halála részben emiatt következett be.

A lövészárkokban tétlenkedő katonák alkották meg a *trench art*, azaz „lövészárkok-művészet” fogalmát – és tárgyait. Olyan hétköznapi tárgyak, „mindennapi művek” ezek, amelyek általában az ott föllelhető tárgyakból, anyagokból készültek, pl. töltényhüvelyekből.

Milyen volt az Európába érkező amerikai hadsereg?

Az Egyesült Államok 1917–1918-ban több mint 4,7 millió katonát mozgósított, akiknek a kisebb részét, 2,1 millió főt hajózták át Európába, és 1,4 milliót vetettek harcba Franciaországban. Egy jellemző adat szerint e száz százalékg amerikai hadsereg kato-

nái 46 népcsoportot képviseltek, és majdnem ugyanannyi nyelvet vagy nyelvjárást beszéltek. Szép számban voltak közöttük afroamerikai katonák, akiket – az amerikai hadvezetés döntése alapján – fehér parancsnokok alá rendelt külön alakulatokba vezényeltek. De a faji elkülönítés amerikai híveit így is valósággal sokkolta a felfegyverzett fekete katonák látványa; mások aggódtak, mert Párizsban és más francia városokban a feketék szabadon sétálgattak a francia lányokkal és asszonyokkal, ami az „egyen-jogúság mérgét” hinthette el bennük.

1918 márciusában, a német offenzíva (→ 108) kezdetén még mindig csak 220 ezer amerikai katona lépett francia földre az ígért hárommillióból. Késlekedésük elkeserítette a szövetségeseiket. „Kétmillió cowboyt vártunk, de csak párezer építőmunkást látunk, akik raktárakat szerelnek össze” – jegyezte meg egy csatlódott francia. Az amerikaiakat természetesen kitűnően felszerelték, élelmezték, ellátták (az angol katonák döbbenetére még WC-papír is volt a felszerelésükben), önbizalmuk sem hiányzott, de a csapatok sokáig nem kerültek bevethető állapotba. Először néhány héten keresztül mélyen a frontvonalak mögött kaptak kiképzést, azután egy hónapig egy csendes frontszakaszon teljesítettek szolgálatot, és csak ezek után vezényelték őket éles bevetésre. A britek úgy vélték, 1919-et, vagy még inkább 1920-at írnak majd, amikor az amerikaiakból a brit vagy francia haderőhöz hasonló hadsereg lesz.

De a már teljesen kiképzett erők bevetése sem ment könnyen. John J. Pershing tábornok, a főparancsnok ugyanis – az elnöktől kapott utasításaihoz tartva magát – makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy csapatait ideiglenesen se helyezték brit vagy francia parancsnokság alá, csakis egységes erőként, amerikai irányítás alatt harcoljanak. A tavaszi német offenzíva némely pillanataiban már-már lehetetlennek tűnt elfogadni és teljesíteni ezt az előírást. Végül, amikor a helyzet igazán súlyossá vált, Pershing beleegyezett, hogy Foch marsall legyen a főparancsnok – noha fenntartotta elvi álláspontját. Az Amerikai Expedíciós Erők (American Expeditionary Forces) először május végén, június elején játszottak fontos szerepet, amikor megállították a német előrenyomulást a második marne-i csatában, majd Belleau Woodnál. Igaz, nagyon

nagy veszteségek árán, mivel az amerikaiak még nem sajátították el a rohamcsapatok hadviselési módját (→ 42), inkább tömegesen rohamoztak, vakmerően, túlságos kockázatot vállalva.

Szeptember eleje lett, mire sor került a nagy háború első tisztán amerikai (általuk tervezett és végrehajtott) offenzívájára: a Verduntól délre elhelyezkedő Saint-Mihiel kiszögellésből szorították ki a németeket. A nehéz terepen előretörő támadók tízszeres fölényben voltak, így a hadműveletet siker koronázta. Szeptember végén az amerikai csapatok részt vettek Foch marsall általános offenzívájában: 22 hadosztályuk támadását 324 (francia) harcokci és 840 (brit és francia) repülő támogatta. Ágyúik és lovaik többségét is a franciáktól kapták.

Hány áldozatot szedett a nagy influenzajárvány?

A spanyolnáthának nevezett nagy influenzajárvány mai becslések szerint világszerte 25-70 millió áldozatot szedett 1918 elejétől 1919 végéig, ami sokszorosan felülmúlja a világháborúban elesettek számát. Budapesten négyezernél valamivel többen haltak meg influenzában 1918 utolsó hónapjaiban, Bécsben mintegy 3900-an. A járványnak a spanyolokhoz semmi köze sem volt, de ők szolgáltatottak először pontos adatokat a betegek számáról, mivel – semleges ország lévén – náluk nem működött cenzúra.

Nagyon valószínű, hogy a világméretű influenzajárvány az USA Kansas államának délnyugati csücskéből, Haskell megyéből indult el, 1918 februárjában. A kórt az Európába készülő, táborokban gyülekező katonák hurcolták át az Óvilágba, ahol a nyári hónapokban jelent meg. A betegség az influenza összes tünetét mutatta (nagyon hevesen), amelyekből szövődményként könnyen alakult ki tüdőgyulladás, ami végül halálhoz vezetett. Különösen rémisztő volt, hogy főleg az egészséges fiatalokat támadta meg; Amerikában a legtöbb áldozat a 25–34 évesek közül került ki. Biztos, hogy több amerikai katona halt meg a járvány, mint az elenséges hadműveletek következtében. A lakosság pestist, kolerát, tifuszt emlegetett, a hatóságok nem találtak hatékony ellenszert. Nyár végére a járvány alábbhagyott, de 1918 őszén újult erővel támadott, Indiától Dél-Amerikáig és Afrikától Új-Zélandig.

Az influenzajárvány bizonyosan hozzájárult az 1918-as világvége-hangulat felerősödéséhez. Híres áldozatai között találjuk Egon Schiele festőt, Guillaume Apollinaire költőt, Edmond Ros-tand drámaíró, Kaffka Margit írónőt és Judik Etel színésznőt, aki Karinthy Frigyes felesége volt.

Boldogok voltak-e a „boldog békeidők”?

A kérdés ebben a formában egykönnyen nem válaszolható meg, hiszen a „boldogság” mindenkinek mást jelent. Mégis állítható, hogy az 1900 körüli években (többnyire az 1900–1914 közötti éveket nevezik „boldog békeidőknek”) a haladásba vetett hit, sőt erős meggyőződés érvényesült, hiszen az iparosodás addigra gyökeresen átalakította az emberek életét. Gondoljunk a vasútra és a repülőgépre, a telefonra és az írógépre, a gramofonra és a mozgóképre, az aszpirinre és a röntgensugárra! Az eredményeket világkiállításokon mutatták be a nagyközönségnek, és ha az eredményeket nem is élvezhette mindenki, a legtöbben szilárdan hitték, hogy a tudományok a haladást szolgálják, s a fejlődés jólétet, boldogságot hoz majd mindenkinek.

A „boldog békeidők” optimista haladáshitét persze sokféle kritika érte. Bírálták, mert a fejlődés gyümölcseit csak Amerika és Európa módosabb polgárai, a középrétegek élvezhetik, a Föld többi lakójához nem jutnak el, sokszor nem is hallanak róluk. A munkásosztály képviselői és a gyarmatok dolgozói joggal léptek fel a „kizsákmányolás”, a tőke és a munka egyenlőtlensége ellen. Az is igaz viszont, hogy – éppen a szakszervezetek és a szocialista pártok megerősödése miatt – először Németországban, majd Európa más országaiban az állam elkezdte kiépíteni a modern társadalombiztosítást (betegség-, baleset-, nyugdíj- stb.) rendszerét.

Egy másik típusú kritika a modern ipari világ lelketlenségét bírálta: a technika és a tudomány lerombolja a hagyományos értékeket és közösségeket, de semmit sem tud a helyükbe állítani. A 20. század elején viharos gyorsasággal megjelenő modern művészeti és irodalmi irányzatok éppen erre reagáltak a maguk eszközeivel. Minden hagyományos értéket megkérdőjeleztek, dekadensek és „polgárpukkasztók” voltak. Az avantgárd festészet

vagy zene olyan döbbenetes, olyan botrányos hatást keltett, hogy a polgári közönség egy része tiltakozásul valósággal menekült a kiállításokról vagy koncerttermekből. Kialakulóban volt egy generációs szakadék is a fiatal nemzedék és az idősebbek között.

Elmondható tehát, hogy a rend és a biztonság aranykorában az élet kereteit nem fenyegették erőszakos változások; háborútól, forradalomtól kevesen tartottak. Úgy tűnt, hogy jövő kiszámítható és mindenki számára egyre többet és jobbat tartogat. Persze akadtak olyanok, akik várták, talán egyenesen kívánták a fennálló rend összeomlását. Friedrich Nietzsche, a 19. század végének nagy német filozófusa apokaliptikus víziót festett az emberiség jövőjéről: „A régi társadalom összes hatalmi struktúrái fel fognak robbanni – mind hazugságon alapulnak –, borzalmas háborúk lesznek, amilyeneket még nem látott ez a föld” – írta *Ecce homo* című művében.

A gyarmati törekvések mekkora szerepet játszottak a háború kirobbanásában?

Egyfelől tény, hogy az 1900 körüli évtizedek az imperializmus fénykorát jelentették. A gyarmatbirodalmak kiépítése az 1880 körül kibontakozó „Afrika-lázzal” érte el csúcspontját; 1900-ra már elfogytak a felosztható területek. A későn jövők lemaradtak, legalábbis ezt érezhették az olaszok és a németek. Németország ekkorra ráadásul – Nagy-Britanniát megelőzve – Európa első számú gazdasági nagyhatalmává vált. A gyarmatosítás egyenesen a kor parancsának számított, valamirevaló hatalom nem létezhetett Európán kívüli birtokok nélkül. Bismarck alatt Németországot még nem érdekelték a gyarmatok, de II. Vilmoszal (→ 101) a helyzet megváltozott. Az új császár „világpolitikát” hirdetett, Németország „helyet követelt a nap alatt”. Megkezdődött a német hadiflotta kiépítése, ami főleg a briteket nyugtalanította.

Másfelől az is tény, hogy míg az 1900 körüli években több háborús válság fenyegetett gyarmati konfliktusok miatt, addig az 1910-es években a gyarmatok nem játszottak komoly szerepet az európai hatalmak kapcsolatainak alakulásában. Kivételt talán Marokkó jelentett (→ 56).

A Monarchiának egyáltalán nem voltak gyarmatai, érdekei a Balkánhoz kötődtek. Az 1910-es évek háborús riadalmait és tényleges háborúit a balkáni és a közel-keleti problémák megoldatlansága okozta (→ 16). A balkáni népek függetlenségre törekedtek, de nagyhatalmi támogatásra volt szükségük – vagy a Monarchiára, vagy Oroszországra. Mi több, a Balkán és a Közel-Kelet az 1900-as évektől Németországot is egyre jobban érdekelté, miközben a britek és a franciák sem lehettek egészen közömbösek.

Milyen szerepet játszott a két marokkói válság az ellentétek kiéleződésében?

Marokkó a 20. század elején független szultánság volt, számottevő francia és spanyol befolyással. Elvileg más hatalmak jelenléte sem lett volna kizárt, a gyakorlatban azonban Franciaország ki akarta használni a britekkel frissen megkötött antant nyújtotta lehetőséget, a Marokkó feletti befolyás elismertetését. Ekkor színre lépett Németország, hogy megmutassa: őt sem lehet kihagyni a világpolitikából. II. Vilmos császár 1905 márciusában rövid időre partra szállt Tanger kikötőjében, ahol a marokkói szultánt „egy független állam fejének” nevezte. A német diplomácia tudta, hogy az orosz–japán háború miatt Franciaország nem számíthat orosz szövetségese segítségére, és sikerült is kieroszakolnia egy Marokkóval foglalkozó nemzetközi konferenciát. A konferencia 1906 elején a spanyolországi Algeciras városában ült össze, de a németek – a nagyhatalmak egységes fellépése miatt – nem értek el eredményt (a megállapodás szerint egyik fél sem tesz egyoldalú lépéseket). Az első marokkói válság következménye a brit–francia együttműködés megszilárdulása, majd a brit–orosz tárgyalások felgyorsulása lett.

Az 1911-es második marokkói válság súlyosabb nemzetközi feszültséget okozott, mint az első. A dél-marokkói lázongások miatt – állítólag a szultán kérésére – francia katonaság vonult be Fez városába. A franciák kétségtelenül kihasználták előnyös helyzetüket; a nemzetközi jog előírta, hogy előzetesen konzultáljanak a Marokkó státusát garantáló többi hatalommal, de nem tették. A német vezetés a francia lépés elleni tiltakozás igen erőteljes

módját választotta: a *Panther* (Párduc) nevű német cirkáló befutott Agadir marokkói városka kikötőjébe. A hivatalos magyarázat szerint a nevezetes „párducugrás” a német érdekek és a német polgárok védelmében történt, bár éppen Agadirban egyetlen német polgár sem élt. A franciák tiltakoztak, a németek kitarítottak, a sajtó közeli háborúról cikkezett.

A krízis eredménye újabb nemzetközi konferencia lett, ahol a britek ismét határozottan a franciák mellé álltak. A német diplomáciának bele kellett egyeznie a Marokkó feletti francia „védnökségbe”; kárpótlásul Németország két kisebb, Kongó vidéki területrészt kapott. A németek csalódottak voltak, mert ismét szinte üres kézzel kellett felállniuk a tárgyalóasztaltól. A nacionalista sajtó Németország újabb tűrhetetlen megalázásáról cikkezett. Ráadásul a válság tetőpontján a brit kormány pénzügyminisztere, a németek iránt addig békülékeny Lloyd George kemény beszédében félreérthetetlenül válaszlépésekkel fenyegette meg Németországot, amennyiben Franciaországra támadna. A német sajtó ösztöze immár a britekre zúdult, a szigetország a franciák helyett első számú riválissá lépett elő.

A marokkói válságok összességében megszilárdították a két szövetségi rendszert: Németországot már csak Ausztria–Magyarország támogatta, a brit kormány pedig mindkétyszer kiállt Franciaország mellett. Legalább ilyen lényeges, hogy a közvélemény mindenütt jóval harciasabbá vált, már nem csak elfogadta a háborút, de már-már kívánta és sürgette is azt. „Tévedés azt hinni, hogy Németországban a nemzet békés, csak a kormány harcias. Éppen az ellenkezője igaz” – írta Berlinből a francia nagykövet. „Országunkban csaknem általánosan elfogadott az a vélekedés, hogy csakis egy általános európai háborúval vívhatjuk ki szabadságunkat a világpolitikában való részvételhez” – állapította meg egy német író.

Milyen hibákat követtek el a felelős politikusok és a tábornokok 1914-ben? Tényleg az ő „ostobaságaik” miatt tört ki a világháború?

Az utóbbi időben kétféle nézet érvényesül: vagy konkrét személyek „háborús felelősségét” firtatják, vagy a kedvezőtlen körülményeket hibáztatják a háborúért pl. a felfokozott nacionalizmust (→ 75), vagy a vasúti mozgósítást (→ 99). Ausztria–Magyarország vezetői pl. egy szerb háború esetén számoltak Oroszország beavatkozásával, de bíztak a német segítségben. A német vezetés úgy látta, hogy kellően fenyegető fellépéssel az ellenfelek elrettenthetők, de ha mégsem, akkor kedvezőbb most (1914-ben) megvívni a közelgő nagy európai háborút, mint egy későbbi időpontban. Amire Berlinben nem számítottak – és ez kétségkívül súlyos hiba volt –, az Nagy-Britannia beavatkozása volt Németország ellenségeinek oldalán. Az európai háború így világháborúvá vált. Mások a brit kormányt hibáztatják ugyanezért, mondván: nem tette idejében világossá álláspontját, és hamis jelzéseivel elmélyítette a krízist.

A politikusok, diplomaták és tábornokok koruk gyermekei voltak. Nekik sem voltak elképzeléseik a modern háborúról. Valóban senki sem tudhatta, milyen a modern, „ipari” háború, ami paradox módon megkönnyítette annak kirobbanását. Nem kevésbé hatott rájuk az, hogy a korábbi évek ismétlődő diplomáciai válságai nyomán mindegyik fővárosban eltökélték: nem tesznek több engedményt, még akkor sem, ha a kemény fellépés ára a háború. Erre ösztönözte őket a közvélemény mindenütt megerősödő militarizmusa és nacionalizmusa (→ 18), amit nem hagyhattak figyelmen kívül.

Hol, milyen frontokon folytak a harcok?

A legfontosabb hadszíntér a nyugati front volt. A svájci határtól a belga tengerpartig kb. 650 kilométeren át húzódtak a lövészárkok (→ 40). A nyugatinál kétszer hosszabb keleti fronton arányaiban kevesebb katona zsúfolódott össze, ezért jobban hullámozottak a harcok. A frontvonal 1916-tól még jobban megnyúlt, amikor

Románia is csatlakozott a küzdelemhez. Délen 1915 őszén a központi hatalmak együttes erővel legyőzték Szerbiát, de addigra a Monarchiának új ellenfele támadt, a korábban szövetséges Olaszország. A frontvonal az Alpok hegygerincein át húzódott, olyan terepen, ahol élni sem lehetett, nemhogy háborúzni. Az állásokat a sziklákba vájták, az utánpótlás szállítása szinte megoldhatatlan feladat volt. A lövedékek nyomán szétpattanó kövek rengeteg embert öltek vagy sebesítettek meg. Az ismétlődő, túlerejű olasz támadások ellenére a Monarchia katonái egészen 1917-ig tartani tudták állásaikat.

1915-ben antantcsapatok szálltak partra a Dardanellák tenger-szorosánál, majd az ottani hadművelet kudarca után új frontot nyitottak Szaloniki városánál (miközben Görögország 1917-ig semleges maradt). Harcok folytak továbbá a kaukázusi fronton, Perzsia északi részén, Mezopotámiában, a Szezei-csatornától Palesztináig, Líbia határán, sőt az afrikai és a távol-keleti német gyarmatokon is. Ezeken a területeken általában néhány tízezer küzdöttek. A háborút a távoli frontokon megnyerni nem lehetett, de pl. Törökországra – és ennyiben a háború menetére – jelentős hatással lehettek.

Milyen volt az egészségügyi ellátás a háborúban? Mi lett a sebesültekkel és a rokkantakkal?

„Csak a kórház mutatja meg igazán, hogy mi a háború” – írta híres háborús regényében (*Nyugaton a helyzet változatlan*) Erich Maria Remarque. Egy-egy nagyobb offenzíva idején „egész nap hozták a betegeket és a haldoklókat. Szó szerint egymásra halmozzák őket, nincs már ág, aki szerencsés, kap némi helyet a földön. Bár a sebészek úgy dolgoznak, mint a megszállottak, sokan meghalnak, mert nem jutnak el az operációig. Mindegyik kötözőhely túlszűfolt” – írta egy brit orvos.

A szanitécek (sebesültszállítók) munkája a legveszélyesebbek és leghálátlanabbak közé tartozott. Az volt a gyakorlat, hogy előbb a könnyebb, majd a súlyosabb sebesülteket vitték hátra a frontvonalról, végül – ha lehetett – a haldoklókat, és csak ritkán a halottakat. De a sebesültek elszállítását megelőzte a lőszerután-

pótlás és az erősítés első vonalba juttatása. Így nagyon szerencsés volt az a sebesült, aki néhány óra leforgása alatt legalább a kötőhelyig elkerült, ahol ellátták. Előfordult, hogy egyetlen napon csak Budapestre 3000 sebesült katonát szállítottak. A főváros kórházi ágyainak számát többszörözték: 27 iskolát katonai célokra foglaltak le. A többi iskolában bevezették a délutáni tanítási órákat.

A nagy háborúban a katonai veszteségek aránylag súlyosabbak voltak, mint a korábbi konfliktusokban. Százezrek tértek haza szörnyű sebekkel, bénán, megcsonkítva. Előfordult, hogy egy sebesültön 20-30 operációt hajtottak végre, pl. amikor új arcot kellett szabni a szerencsétleneknek. A németek már 1915-ben listát készítettek a hadirokkantak alkalmazásának módjairól; Magyarországon „hadigondozó-kiállítások” mutatták be a lehetőségeket. Összességében javultak a túlélési esélyek, mert a hadviselés és öldöklés tudománya mellett a gyógyítás is fejlődött. 1917-től például tömegesen kezdték alkalmazni a vérátömlesztést.

Két speciális kórral külön kellett foglalkozni: a harctéri idegssokkal (*shell shock*, *Kriegsneurose*), valamint a nemi betegségekkel. Az előbbi – leggyakoribb tünetei: reszketés, némaság, bénultság, rángás, görcs – főleg a tartós tűzérségi tűz okozta. Csak a háború második felétől ismerték fel és el a hatóságok; addig jó esetben súlyos kimerültséggel, rossz esetben gyávasággal vádolták a katonát. A nagyobb budapesti kórházakban is működtek idegosztályok az „agyi nyomorékok” számára. Bordélyhálózatot a legtöbb hadsereg működtetett a szabadságos katonák számára, általában külön a legénység és külön a tisztek részére. Ezt jobb megoldásnak tartották, mint az ellenőrizetlen prostitúciót.

Valóban Verdun és Somme volt a háború két legpokolibb csatája?

A német hadsereg 1916 februárjában indította meg a támadást Verdun erődei ellen. Tudták, hogy a franciák mindenáron tartani akarják a várost. Így is történt. A hullámozó harcban mindkét fél egyre több tartalékot vetett be, a hadszíntér pedig halottaktól bűzlő mocsárrá változott. A franciák egyetlen módon, a „Meg-

szentelt Út” (*Voie Sacrée*) névre keresztelt keskeny és kanyargós országúton át tudták eljuttatni az utánpótlást a városba – főleg sötétedés után, naponta átlagosan hatezer teherautót. A verduni szektor parancsnokságát *Philippe Pétain* tábornokra bízta, aki kijelentette: „Nem jutnak át!” „Elkapjuk őket!” A Verdunhoz kapcsolódó leggyakoribb jelzők – „húsdaráló”, „mészárszék”, „vérszivattyú” – egy rettenetes háború talán legértelmetlenebb öldöklését jelölik. Itt megmutatkozott az 1916–1917-es harcoknak az a jellegzetessége, hogy nem is csaták voltak, hanem hónapokon át húzóódó hadműveletek. S mégis: a franciák számára Verdun nem csak a borzalmai miatt lett mítosz, hanem azért is, mert kitartottak. Akik megjárták, szinte külön kasztot alkottak. „Ott voltam” – mondták, és mindenki értette, mit jelent: végigcsinálták Verdunt.

A somme-i csata első napja – 1916. július 1. – egyúttal a leggyászosabb lett az egész brit hadtörténetben. Az előkészítésként egy héten át tartó borzalmas ágyúzás nem semmisítette meg a német állásokat. Amint reggel a britek támadásra indultak, a németek előbújtak fedezékeikből, és géppuskáikkal lekaszálták a rohamozó gyalogságot. Az első napon közel 20 ezer brit katona esett el, további 40 ezer sebesült meg. Világos volt, hogy a német védelmet nem törhetik át. Ennek ellenére a hadművelet – hasonlóan a verdunihez – hónapokon át tartott, egészen 1916 őszéig. A tábornokok (főként a frontvonaltól 40 km-re lévő főhadiszállásán tartózkodó *Sir Douglas Haig*) új és új rohamokat rendeltek el. Szeptember 15-én még 32 harcokcsit is bevetettek (→ 43), először a világháború során, ám ezek többsége már a senki földjén felmondta a szolgálatot. 1916 novemberéig a britek mindössze 15-18 km mélyen nyomták vissza a németeket. A közkatonáknak a megrázó somme-i kudarc után meggyőződésükké vált, hogy a háborúnak sosem lesz vége, de legalábbis addig nem, ameddig az utolsó angol és az utolsó német katona még életben van. A csatáról brit filmesek – az eseményekkel egy időben – egyórás dokumentumfilmet készítettek (*The Battle of the Somme* címmel), amely a brit filmtörténet egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó alkotása a mai napig.

Milyen eredménnyel folytak a harcok a német gyarmatokon?

A nagy háború már 1914-től kiterjedt Németország afrikai, ázsiai és óceániai gyarmataira. Japán rövid ostrom után elfoglalta Csingtaót (Kiaocsou) és néhány csendes-óceáni szigetet. Ugyancsak hamar a szövetségesek kezére került Afrikában a kis területű Togo, ám a másik három afrikai német gyarmat már keményebb diónak bizonyult.

Kamerun tengerparti részét a brit-francia katonák már 1914 őszén elfoglalták, de a belső területeken a németek sokkal tovább kitartottak, s végül csak a verduni csata megkezdésével egy időben, 1916 februárjában kapituláltak. Német Délnyugat-Afrikában (ma: Namíbia) a britek a szomszédos Dél-Afrikai Unió mintegy 60 ezer harcosát vetették be a németek ellen, bár ezt a katonaságot jórészt azok alkották, akik a korábbi búr háborúban az ellenfeleik voltak. Végül 1915 júliusában a sokszoros túlerő ellen harcoló németek letették a fegyvert, a britek pedig elfoglalták a terület székhelyét, Windhoek városát. (Mint látható, a Brit Birodalom minden területe és legtöbb népe kivette a részét a háborús erőfeszítésekből.)

1916-ra a brit és francia haderővel szembeni utolsó ellenállási góc a szintén hatalmas Német Kelet-Afrikában, a mai Tanzániában (Tanganyika) maradt fenn. A németek védelmét *Paul von Lettow-Vorbeck* ezredes, egy tapasztalt gyarmati katonatiszt irányította, kiválóan. Egyre nagyobb szövetséges erőket kötött le, s az itteni harcok csak 12 nappal az európai fegyverszünet megkötése után, 1918. november 23-án fejeződtek be, amikor a németek megadták magukat. Lettow-Vorbeck már 1914-ben betört Ugandába és Kenyába, ott utánpótláshoz jutott, és hosszú ideig tartó gerillaháborúra rendezkedett be. Erre a britek újabb csapatokat küldtek Dél-Afrikából, de számbeli fölényük ellenére sem tudták sarokba szorítani az ezredet, aki még Mozambik területére is behatolt. Az afrikai harcokban jóval több katona lett a járványok áldozata, mint ahányan a csatákban estek el.

Mivel nyerték meg Törökországot és Bulgáriát a központi hatalmak? Mi történt a Közel-Keleten és a Balkánon a hadba lépésük után?

Törökország is, Bulgária is vissza akart vágni a Balkán-háborúban (→ 16) elszenvedett vereségért. A törökök első számú ellensége évszázadok óta Oroszország volt, amely 1914-ben érkezettnek látta az időt Konstantinápoly megszerzésére. Németország célja Törökország hadba lépése volt; ennek érdekében két német hadihajó, a *Goeben* és a *Breslau* befutott a Fekete-tengerre, ott felvonták rájuk a török lobogót, török neveket kaptak, parancsnokukat pedig kinevezték a török hadiflotta élére. (Az oszmán birodalom hadseregét ekkor már egy ideje német tábornokok irányították.) Október végén a két hajó orosz kikötőket támadott meg, és egy héten belül Törökország már nem csak az oroszokkal, de Nagy-Britanniával és Franciaországgal is háborúban állt.

Bulgária 1913-ban a második Balkán-háború nagy vesztese volt, ezért revánsra vágyott. Az ország már 1914 júliusában jelentős német kölcsönt kapott, s kötelezte magát, hogy a központi hatalmaktól vesz hadfelszerelést. 1915 második felében a központi hatalmak álltak jobban, ráadásul egész Macedóniát odaígérték Bulgáriának a győzelem esetén. A bolgárok újabb német kölcsönt kaptak a hadjárat céljaira. A cár – a szász Coburg-dinasztiából származó I. Ferdinánd – és a németbarát Radoszlavov-kormány döntött: szeptember végén mozgósították a 600 ezer fős bolgár hadsereget, amelynek hadba vethető csapatai Szerbia határán vonultak fel.

A török hadsereg keményen harcolt az oroszok ellen a Kaukázusban és a britek ellen Mezopotámiában. 1915 elején London úgy döntött, hogy a nyugati front pathelyzete miatt más hadszíntéren kell próbálkoznia: Churchill flottaügyi miniszter sürgetésére a Konstantinápolyt védő tengerszorosokat választották ki. Márciusban brit és francia hadihajók érkeztek a Dardanellákhoz, de miután néhány közülük a szorosban aknára futott, a támadást lefűjták. Áprilisban újra próbálkoztak, brit gyalogság – főleg ausztrál és új-zélandi csapatok – szállt partra a Gallipoli-félsziget több pontján, ahol súlyos harcok kezdődtek. Végül az előnyösebb hely-

zetben lévő, a magaslatokon védekező törökök kerekedtek felül, de mindkét fél nagy veszteségeket szenvedett. A Gallipoli kaland Churchill állásába került; a másik oldalon kitűnt Musztafa Kemál ezredes, a későbbi Atatürk. Mai kutatók szerint Gallipolinál nem csak a végrehajtás, de már a brit haditerv is hibás volt – pl. nem volt a közelben utánpótlási bázis.

A török háborús részvétel legsötétebb lapjának az örmény lakosság legyilkolása számít. A keresztény örményeket a törökök árulással és elszakadási szándékokkal vádolták. A hatóságok az örmény lakosságot tömegesen és erőszakosan deportálták. Az áldozatok egy része a táborokba vezető utakon halt meg, más részük a táborokban; legtöbbjüket tudatosan és tömegesen legyilkolták – nemre és korra való tekintet nélkül. Számuk vitatott, de alighanem egymilliónál többen haltak meg a 20. század első népiirtása során – amit a hivatalos török álláspont ma sem ismer el annak.

A magyar értelmiség is kivette részét a gyűlöletkampányokból?

Úgy tűnik, nálunk sokkal kevésbé volt intenzív a háborús ellenség gyűlölete, mint pl. a németeknél vagy a franciáknál. Valódi lelkesedést csak az olasz háború váltott ki, mert ott az egykori szövetséges „hítszegő” támadását kellett elhárítani. A nemzeti sztereotípiák persze működtek, születtek harcias versek a magyar vitézségről és a minden égtájon átgázoló karcsú paripákról, de mindez nem bizonyult tartósnak. A magyar értelmiség egy részének visszafogottsága vagy ellentmondásos reakciói talán azzal is magyarázhatók, hogy ösztönösen is sokan érezték: ebből a háborúból Magyarországnak nagyon nehéz lesz jól kijönnie. Hogy az orosz fronton szolgáló Kozma Miklós huszártiszt (Horthy későbbi minisztere) naplójának bevallotta: „Nekünk ebben a háborúban fene kevés a keresnivalónk! Ha győzünk is: mi semmit sem kaphatunk, de ha bukunk: mindent elveszthetünk. És mégis, a magyar csapatok őszinte lelkesedéssel mennek ebbe a nemzeti háborúba.” (Egy csapattiszt naplója, 1914–1918.)

Megváltozott-e az értelmiség háborúpárti magatartása?

Az értelmiség több országban szélsőségesen megosztott volt a háborúpárti nacionalisták és a pacifisták között húzóódó törésvonal mentén. Nagy-Britannia 1915-ben bevezette a sorozást, ami komoly aggodalmakat keltett a liberálisok körében. Sok férfi tagadta meg a bevonulást, néhányan az alternatív szolgálatot sem vállalták, inkább a rövid börtönbüntetést. Ismert értelmiségiek is pártolták őket.

Németországban a parlamenti pártok többsége 1917 nyarán határozatot fogadott el az annexiók és kárpótlás nélküli békéről – kár, hogy ennek nem lett gyakorlati következménye. Formálisan a *Reichstagnak* ezzel az állásfoglalásával szemben alakították meg szélsőséges nacionalisták 1917 őszén a Német Haza Pártot (*Deutsche Vaterlandspartei*). Ők a területi annexión, hódításon alapuló béke híveit tömörítették, jelszavuk „Hindenburg” volt. A liberális Max Weber szerint a német haza legfőbb ellensége a Német Haza Párt volt.

A francia értelmiség körében óriási hatást keltett egy 1916-ban kiadott háborús regény, Henri Barbusse *Tűz (Le Feu)* című könyve. A szocialista és pacifista Barbusse a háborúnak azt az oldalát mutatta meg, amely nem szerepelt az újságok hadijelentéseiben, de amelyet minden frontkatonára jól ismert. Magyarországon a *Nyugat* körének írói egyre határozottabban fordultak a háború ellen (→ 19). Főleg Babits *Húsvét előtt* (1916) és a *Fortissimo* (1917) című versei mutatják jól a folyamatot. Ugyancsak 1917-ben fordította le a költő Immanuel Kant *Örök béke* című művét.

A legtöbb komoly háborús regény és memoár az események után kb. tíz évvel, 1927–1930 között jelent meg.

Mi az oka annak, hogy a háború borzalmai ellenére sem sikerült „időben” békét kötni?

Kb. 1916-tól egyszerre két tendencia érvényesült. Egyfelől a közvélemény belefáradt a háborúba, a katonák és a háterszín békére vágytak (→ 98). Másfelől kevés eséllyel kecsegtetteit a megegyezéses béke a „totális háború” közben és után, mert 1914-től kezdve

olyan mértékben korbácsolódtak fel a nacionalista indulatok és érzelmek (→ 18), s olyan sok áldozatot követelt a háború, hogy lehetetlennek látszott a nemzeti célok feladása. Egyetlen kormány sem volt abban a helyzetben, hogy a szélsőséges háborús propaganda évei után azt mondja az embereknek: eddig ugyan haragudtunk a szomszédunkra, de mostantól mégis megegyezünk velük – hiszen ezzel az addigi áldozatok hiábavalóságát mondta volna ki. Legkevesbé a németek és a franciák tehettek volna ilyen lépést: Elzászt és Lotaringiát egyikük sem adhatta.

Maradt tehát a küzdelem a végsőig, amiről egy francia diplomata és történész, Maurice Paléologue így szól: „A mai háború nem azok közé tartozik, amelyeket egy politikai szerződéssel le lehet zárni. [...] E]z a háború élet-halál kérdés; mindegyik harcoló fél nemzeti létét teszi kockára.” A német tudós, Max Weber szerint „minden kis győzelem egyre távolabb visz bennünket a békétől”. Ennek megfelelően – békevágy ide vagy oda – a legtöbb hadviselő ország élére a „végsőig” tartó harcot képviselő, kemény vezetők kerültek: a németeknél 1916 nyarán Hindenburg és Ludendorff, a briteknél 1916 végén Lloyd George, a franciáknál 1917-ben Clemenceau, a „Tigris”. Egyedül a Monarchia próbált a másik irányba mozdulni (→ 80).

Hogyan változtak az árak és a bérek a háború alatt? Miként próbálták megoldani a növekvő hiányokat?

Az első két drámai tapasztalat 1914 őszén a munkanélküliség átmeneti megugrása és az árak gyors emelkedése volt. A munkanélküliség hamar megszűnt, sőt munkaerőhiány lépett fel, (→ 83), de az infláció – az állandósuló hiányok miatt – végigkísérte a háborút. 1915 nyarán, az első háborús év végén az ausztriai árszint 139%-on, a magyarországi 167%-on állt 1913-hoz képest, majd egy újabb év elteltével az ausztriai 291%-ra, a magyarországi 276%-ra szökött fel, vagyis csaknem megháromszorozódott. A reálbérek ennek megfelelően zuhantak. A britek, franciák aránylag jobban jártak: 1918-ra az árak a békebeli szint 200-220%-ára kúsztak, messze elmaradva a 350%-os Olaszország mögött. Németországban az áremelkedés mintegy 300%-os volt.

Az infláció rekordját Törökország állította fel, 2200%-kal, de nem sokkal maradt mögötte a megszállt Belgium, valamint Ausztria, Bulgária és Magyarország sem, 1400, 1500 és 900-900%-kal. Utóbbiakhoz hasonló értéket mutatott Oroszország 1917-ben.

A bérek Nagy-Britanniában nagyjából lépést tartottak az árakkal; sőt a segélyeknek köszönhetően a legalsó rétegek reálbére enyhén emelkedett, ami élelmiszer-fogyasztásukon is meglat-szott. Franciaországban átlagosan 20%-os reálbércsökkenést mértek 1914 és 1918 között. A német reálbérek legalább 30-40%-kal zuhantak, 1917-ben elérték a mélypontot, majd az utolsó háborús évben már alig változtak. A városi munkáscsaládokban az 1914-es 22-25% helyett 1917-ben a jövedelmeknek kb. 43-46%-át költötték élelmiszerekre, 1918 őszén már ötven százaléknál többet. A fix fizetésű tisztviselők, különösen az állami hivatalnokok esetében a reálbérek esése elérte, esetleg meghaladta az ötven százalékot, megközelítve a szakmunkások felső kategóriáinak színvonalát. Ausztriában a reálbérek zuhanása az 50-80 százalékot is elérhette. Magyarországon 1918-ban a gyári munkások reálbére a háború előtti összeg 56%-a körül alakult, a tisztviselőké mélyen ötven százalék alá süllyedt: 1918-ra 35% körül állt meg. A lefelé nivellálódás folyamata tehát jól látható. A napszámosok adatai a gyári munkások és a tisztviselők között helyezkedtek el.

A hatóságok az ármaximálás és a jegyrendszer (→ 28) kombinációjával éltek, ám a gyakorlatban a lakosság azt tapasztalta – Karinthy szavaival –, hogy „maximálni, az magyarul annyit jelent: kivonni a forgalomból”. A parasztok nem szívesen szállítottak maximált árakon, aminek következtében a központi hatalmak országaiban virágzott a feketepiac. Egyes becslések szerint az élelmiszerek 35-40%-a ott talált gazdára, a maximált árnál jóval drágábban.

A lakosság a maga módján védekezett az alultápláltság ellen. A városok közterein és az iskolákban háborús kiskertek létesültek. Bevett gyakorlattá vált, hogy a városiak „szütyőikkel”, kosaraikkal vidéki beszerzőkörútra indultak. A hatóságok viszont éberen figyelték a vasútállomásokat, hogy megakadályozzák a németül „hamsternek” (a hamster, hörcsög szóból) nevezett élelmiszer-csempészetet. (Az ennivalóért pénzt, aranyat, esetleg értékes

cseretárgyakat adtak – Illyés Gyula szerint akár még zongorát is.) „Egy új front alakult ki, amelyet a nők tartottak az ellenőrök és a csendőrök antantja ellen. Minden becsempésztett fontnyi vaját, minden zsák krumplit, amelyet az éjszaka folyamán sikeresen rejtettek el, ugyanolyan lelkesedéssel ünnepeltek meg otthonaikban, mint a hadsereg nagy győzelmeit két évvel korábban” – emlékezett ifjúságára Ernst Glaser 1902-ben született c. könyvében.

Kaptak-e segélyeket a rászorulóknak?

Mindegyik hadviselő ország azonnal felállította a segélyezéssel foglalkozó központi hivatalokat. Magyarországon 1914-ben az Országos Hadsegélyező Bizottságot, 1915-ben a Rokkantügyi Hivatalt, 1916-ban az Országos Hadigondozó Hivatalt. Budapesten már 1914 augusztusában létrejöttek a helyi elöljáróságok munkáját koordináló Segítő Bizottságok, majd 1916-ban a Fővárosi Népjóléti Központ. Németországban a katonafeleségek nyáron havi 9, télen havi 12 márkát kaptak, továbbá gyermekenként még 6 márkát – így a háromgyermekeseknél az összeg (télen) 30 márkára rúgott, miközben a megélhetéshez kb. 60 márka kellett. Az emelések rendre elmaradtak az infláció mögött. A brit katonafeleség csak akkor kaphatott segélyt, ha igazolhatóan erkölcsös életet élt; ezt a hatóságok ellenőrizhették. Budapesten a szívós és ügyes háromgyermekes anya állítólag évente négyezer koronát is összegyűjthetett, de ha voltak is ilyenek, valószínűleg csak nagyon kevesen. Az említett Népjóléti Központ havi 40-50 koronás segélyekkel próbált segíteni a nélkülözőkön. Az állami szférán kívüli legkiterjedtebb hadijótékonyági szervezet az Augusztus Alap volt, a főhercegnő irányításával.

Miért kerültek hátrányba a központi hatalmak 1916 után?

Az 1916-os telet Németországban csak „karórépátél” (Steckrübenwinter) néven emlegették, mert a rossz termés és a szállítás problémái miatt még burgonyához sem lehetett hozzájutni, csak karórépa (takarmányrépa) jutott a sorban állóknak. Albert Speer, Hitler későbbi minisztere írta gyermekéveiről *Hitler bizalmasa*

voltam c. könyvében: „A nagyvárosi rossz élelmezésből és a karórépátélból nekünk is kijutott. Nagy gazdagságunk mit sem ért, se rokonaink, se ismerőseink nem voltak a jobban ellátott falun. Bár édesanyám értett hozzá, hogy a karalábéból készült ételek mind újabb és újabb változatát készítse el, gyakran annyira éhes voltam, hogy apránként és titokban egész zsák kőkeményre száradt, még a békeidőkből származó kutyaeledelt lakmároztam be, nagy étvágygyal.” Sokat romlott a helyzet Ausztriában és Magyarországon is. A nehézségek legfőbb oka az antanthatalmak blokádjának (→ 45) sikere volt, amely a központi hatalmakat elzárta a világtengerektől. Németország alig tudott élelmiszert importálni, a Monarchia is csak saját magára számíthatott. De nem csak ennivalóból volt egyre kevesebb, a szénellátás is akadozott. A szénhiány miatt a közlekedés rosszul működött, ami újabb nehézségeket okozott az ellátásban, és így tovább. 1917-től állandó, súlyos krízisek alakultak ki – ez lehetett az egyik oka annak, hogy a német hadvezetés megkockáztatta a korlátlan tengeralattjáró-háborút (→ 103).

A központi hatalmak mellett Oroszország került kilátástalan helyzetbe 1916 folyamán, a fentiekhez hasonló okok miatt. Mielleg tengeri kikötőit blokád zárta el szövetségeseitől. Élelmiszere lett volna, de a parasztok nem szívesen adták el nyomott árakon. A belső közlekedés a szénhiány következtében az összeomlás szélére került. A városi lakosság éhezett, fázott és órákon át sorban állt 1916 kemény telén, majd 1917 elején kirobbantotta a forradalmat.

Milyen jelei voltak az antiszemitizmus fokozódásának?

A háborús nehézségek fokozódása az antiszemitizmus erősödésével járt együtt Németországban és Ausztria–Magyarországon. 1915-ben Magyarországon még burkoltan a bankokat támadták, 1916-ban a háborús központokat, de 1917–1918-ban már kifejezetten a zsidókat, mint a háború meghosszabbításának haszonélvezőit és felelőseit. 1916 végén Németországban a vezérkar felmérte, mennyi zsidó szolgál a fronton, mert a közvélekedés szerint közülük került ki a legtöbb lógós. (Az eredményt nem hozták nyilvánosságra, mert nem igazolta az előzetes várakozást.)

Különösen a középosztály reagált érzékenyen e témára, hiszen ők voltak a háborús átrendeződés fő vesztesei. Az antiszemiták olvasatában a háború alatt befejeződött a „nemzeti középosztály” lecsúszása és a „zsidó középosztály” felemelkedése.

A zsidókkal szemben megfogalmazott vádak jól illeszkedtek a korábbi sztereotípiákhoz (→ 104). Lógósok – hiszen kerülnek a fizikai erőfeszítéseket. Uzsoráskodnak és drágítják az árakat – ezt tették volna békeidőben is, a háború csak kiváló lehetőséget kínált, hogy még fokozzák. Túl nagy számban vannak viszont jelen a háborús központokban – hiszen már amúgy is rég elfoglalták a kereskedelmi és a bankszektor állásait. Vádként merült fel továbbá, hogy a „keleti” zsidó menekültek elárasztják Berlint, Bécset és Budapestet – mint ahogy korábban is sokat cikkeztek a galíciai zsidó bevándorlásról.

Ezeket a témákat a napisajtó és a folyóiratok állandóan tárgyalta, s a közhangulat erőteljesen antiszemita irányba fordult. Nem önmagától: jeles értelmiségiek, újságírók, egyházi emberek formálták a közvéleményt. Különösen fontos szerepet játszott a katolikus egyház: a „sajtóapostol” Bangha Béla (aki vidéki körutakat is tett), Prohászka Ottokár püspök (az antiliberalizmus harcos szószólója) és Huszár Károly, a katolikus Néppárt legaktívabb képviselője. Az antiszemita sajtó előszeretettel támadott konkrét személyeket: a hadiszállító Weiss Manfrédot, a politikus Vázsonyi Vilmost (aki a Monarchia első zsidó vallású minisztere lett 1917-ben), továbbá a zsidó származású (de református vallású) Jászi Oszkárt, a radikális *Huszádik Század* folyóirat főszerkesztőjét, Ady barátját, majd Károlyi Mihály hívét.

A *Huszádik Század* 1917-ben különszámot szentelt a „zsidókérdésnek”. Mintegy 150 ismert közéleti embernek tették fel a kérdést: van-e Magyarországon zsidókérdés, és ha igen, miben áll a „lényege”. Mindössze ötven válasz érkezett, harmincheten igennel feleltek, csak tizenhárman nemmel. Volt olyan vélekedés (Bettelheim Samu újságíróé), hogy „az antiszemitizmus éppúgy a háború elmaradhatatlan következményeihez tartozik, mint a drágaság és az éhínség”, ezért „antiszemita korszak következik Magyarországon”. Hasonló folyamatok mentek végbe Németországban és Ausztriában.

A világháború a mozi első aranykorát jelentette?

A film az I. világháború alatt lett valódi tömegszórakoztatás, ipar, és olykor művészet. A számok önmagukért beszélnek: Berlinben a mozik száma 1914-ben 195, 1918-ban már 312. Oroszországban 1913-ban 129 filmet forgattak, 1916-ban már 499-et, 1914–1917 között összesen 1200-at. A híres szentpétervári *Nyevszkij prospekt*en 25 mozi működött. Nagy-Britanniában húszmillió mozijegyet váltottak 1916-ban, ami háztartásonként kb. heti két mozilátogatást feltételez. A megszállt Belgium 1500 mozijában tízmillió jegyet adtak el 1916 nyara és 1917 nyara között. Magyarországon 1914-ben 18 film forgott, 1918-ban már 102, ami felülmúlta az 1896–1917 közötti időszak teljes termését. Világhírűvé vált rendezők pályája indult el ekkor (Kertész Mihály, Korda Sándor), Párizsban felépült mindkét nagy budapesti filmgyár, s 1918-ban már száznál több mozi működött a fővárosban – a férőhelyek egy 1916-os adat szerint meghaladták a harmincezet, így a mozilátogatók száma bizonyára elérte a napi százezer főt. Mozimagazinok sora jelent meg a háborús években, még Miskolcon, sőt Nyíregyházán is. Új szavak születtek: filmművészet, filmnyelv stb.

A nagy fellendülés mögött részben a háborús blokádnak állt: egyre nehezebben lehetett filmeket importálni – bár semleges országban gyártott, sőt antantfilmek is fel-feltűntek a hazai mozik műsorában. A magyar gyártású filmek arányát mintegy ötven százalékra becsülték: túlnyomórészt irodalmi művek adaptációi (Jókai Mór, Molnár Ferenc) vagy vígjátékok voltak, s egyre csökkenő arányban háborús témájúak. Az újfajta médium propagandaértékének kihasználásában szembeötlő különbség tapasztalható az antant javára. A britek 1916 őszén, szinte az eseményekkel egy időben, a helyszínen forgatták a „*Somme-i csatát*” (→ 60), „a legnagyobb öttekerceses filmdrámát, amelyet ebben az országban – vagy bármely más országban – valaha is bemutattak”.

A mozi fellendülése komoly érdeklődést keltett; lelkes, vagy éppen elítélő reakciókat váltott ki. A kor híres írói közül Karinthy, Kosztolányi, Ignó, Szabó Dezső és mások kifejezetten lelkesedtek az új művészetért. A konzervatív és egyházi körök azonban

egyre jobban aggódtak amiatt, hogy a mozi rontja a közmorált és főleg erkölcsstenen példát mutat a filmért lelkesedő fiataloknak. A *Budapesti Szemle* egy szigorú cikke egyenesen eltiltotta volna a 15 éven aluliakat a mozik látogatásától. Röviden: a tömegkultúra gyors terjedése tovább erősítette a „léha”, „gyökértelen”, sőt „bűnös” főváros iránti ellenszenvet.

Milyen békével értek véget a harcok az orosz fronton?

Lenin és a bolsevikok a hatalomátvétel után azonnal bejelentették, hogy békét kötnek a központi hatalmakkal. Azt remélték, hogy a béke hírére ellenfeleiknél is megmozdul a munkásosztály, és támogatja forradalmukat. Ez – bár az orosz események erősen hatottak a tömegek békevágyára – mégsem történt meg. Decemberben a bolsevikok aláírták a fegyverszünetet. A cári hadsereg addigra megszűnt. A breszt-litovszki erődben folyó béketárgyalásokon a német fél hatalmas területek átengedését követelte, amit még a bolsevikok sem akartak elfogadni. A delegációjukat vezető Lev Trockij külügyi népbiztos ügyesen húzta az időt – megint a német munkásokra számítva, akik ezúttal valóban sztrájkolni kezdtek az „igazságos” békéért –, de erre a német csapatok előre nyomultak, és már-már Szentpétervárt veszélyeztették.

Végül a bolsevikoknak Lenin sürgetésére 1918 márciusában mégis alá kellett írniuk a lehető legrosszabb feltételeket tartalmazó breszt-litovszki békét. Oroszország csaknem egymillió négyzetkilométer területet veszített, több mint 50 millió lakost, továbbá nehéziparának legnagyobb részét is. Az orosz szempontból „gyalázatos béke” megkötésekor Lenin azzal biztatta a többi bolsevik vezetőt, hogy az Németország vereségével úgyis érvényét veszti majd, ami nyolc hónappal később be is következett.

Mit tartalmazott az 1918-as bukaresti béke?

Az oroszokkal megkötött béke után két hónappal a központi hatalmak Romániával is aláírták a bukaresti békét (1918 májusában). Románia összesen 5636 négyzetkilométer össze nem függő területet engedett át az Osztrák–Magyar Monarchiának (3772-t

Magyarországnak, 1864-et Ausztriának), és a szerződő felek kölcsönösen lemondtak a háborús kárpótlásról. Az új határvonal a Vaskapu-szorosnál húzódott, a Kárpátok átjárói a Monarchiához kerültek. Románia ezzel kivált a háborúból, de vezetői várták az alkalmat a visszalépésre.

A két győzedelmes békével a központi hatalmak nemcsak nagy területekhez, de értékes gazdasági erőforrásokhoz is jutottak. Romániából olajat szállítottak a hadseregnek, gabonát a háborúszágnak. Ukrajnából a német megszállók minden mozdítható élelmiszert megpróbáltak elvinni. Egy német seregestest egészen a grúziai olajmezőkig nyomult, sőt Ludendorff tábornok már egy Brit-India elleni támadásról beszélt. Némelyek egy Kínába vezető, végig német kézen lévő szárazföldi út tervét sem tartották merő fantáziának. 1918 tavaszán keleten a németek uralkodtak, és megmutatták, hogy a teljes győzelmet óriási annexiókkal, kemény megszálló politikával akarják véghezvinni.

Mi volt a Népszövetség?

A Népszövetség – hivatalos nevén a Nemzetek Szövetsége – Wilson kedvelt elképzelése volt a nemzetek közötti együttműködés előmozdítására és a fegyveres konfliktusok kizárására, amely az elnök 1918-as 14 pontján alapult. Gyakorlatilag 1919-ben alakították meg, a békekonferenciákkal egy időben, és alapokmányának szövege mindegyik békeszerződés elejére bekerült.

A Népszövetség székhelyét Genfben állították fel, legfőbb szerve a tagállamokat tömörítő közgyűlés lett, amely mellett a tanács és a titkárság készítette el a napirendet és a jelentéseket. A tanács négy állandó tagból állt (az USA lett volna az ötödik, ha csatlakozik), melléjük kilenc változó tag került. A vesztes országok közvetlenül a háború után még nem csatlakozhattak; Magyarország 1922-ben, Németország 1926-ban lépett be, a Szovjetunió csak 1934-ben. Az, hogy az Egyesült Államok végül kimaradt a szervezetből, alaposan gyöngítette annak tekintélyét.

A Népszövetség foglalkozott a leszerelés kérdéseivel és a tagországok közötti vitás ügyekkel, panaszokkal – különösen a nemzeti kisebbségek ügyeivel –, továbbá a népszövetségi mandátumterü-

letekké alakult gyarmatok problémáival. Egyikben sem bizonyult hatékonynak, mert nem volt saját fegyveres ereje, s csak akkor tudott sikeresen fellépni, ha nem valamelyik nagyhatalmat kellett megrendszabályozni. Ezért az 1930-as években előretörő diktatúrák akcióival szemben egyre tehetetlenebb volt, saját határozatait sem tudta keresztülvinni, s maradék tekintélyét elvesztette. 1945 nyarán (főleg az USA sürgetésére) az ENSZ formájában támasztották fel; azonos célokkal, de részben megváltozott szervezetben és hatáskörrel.

Tényleg Magyarországgal bántak el a legkíméletlenebbül a trianoni békében?

Az antanthatalmak és Magyarország közötti békeszerződés aláírására 1920. június 4-én került sor, a versailles-i Nagy-Trianon palotában. A békeszerződés értelmében Magyarország (Horvátország nélkül számított) területe 282 ezer négyzetkilométerről 93 ezer négyzetkilométerre, 18,2 milliós népessége 7,6 millióra csökkent. Mintegy 3,2 millió magyart szakítottak el az anyaországtól, egy részüket a határ menti területekről. A békeszerződés a magyar hadsereg létszámát 35 ezer főben maximalta, és jóvátétellel fizetését írta elő, amelynek összegét azonban még nem állapították meg.

Magyarország ezzel elvesztette területének kb. kétharmad részét, lakosságának közel hatvan százalékát: ilyen mértékű veszteséget más ország nem szenvedett. (Németország területének 14%-át, Bulgária területének 10%-át veszítette el a háború után. Különlegesen alakult Törökország sorsa, amellyel ugyancsak katasztrofális békét íratnak alá, de Kemál Atatürk sikeres ellentámadása nyomán sokkal kedvezőbb feltételeket tudott kiharcolni 1923-ra. Ebből is látható, hogy Törökország helyzete és lehetőségei gyökeresen eltértek Magyarországitól.)

Trianonban az Apponyi Albert vezette magyar küldöttség többféle érvet hozott fel a békeszerződés elfogadhatatlansága ellen, népszavazást követelve az elcsatolt területeken. Végül a békeszerződést alá kellett írni, a nemzetgyűlésnek pedig be kellett cikkelyezni, mert ez volt a feltétele, hogy a független Magyaror-

szágot, illetve a Horthy-rendszert egyáltalán elismerjék. A június 4-i nemzeti gyásznapon az üzletek, iskolák, hivatalok zárva maradtak, az újságok fekete kerettel jelentek meg, a harangok megkondultak, az országzászlót félárbocra eresztették. Mindebből érzékelhető, hogy a magyar közvéleményt sokkolta az ország égbekiáltóan igazságtalan megcsonkításának tekintett békeszerződés, amellyel Magyarország Európa legkisebb, leggyengébb állami közé került. Szinte azonnal beindult a trianoni béke revíziójára irányuló propaganda. A legnépszerűbb jelszavak a „Nem, nem, soha!” és a „Mindent vissza!” lett, amelyek eltakarták azt a – történészek túlnyomó többsége által elfogadott – tény, hogy a soknemzetiségű „történelmi” Magyarország abban a formájában, ahogy 1918-ig létezett, nem volt fenntartható. Amiből nem következik, hogy éppen ezen a módon és ebben a formában kellett felbomlania.

Mennyiben nevezhetjük az 1914 előtti évtizedeket a nacionalizmus fénykorának?

Inkább azt mondhatjuk, hogy a 20. század első felében, a két világháború korában hatottak legerősebben a nacionalizmus eszméi. Majd a második világháború nyomán visszaszorultak, legalábbis Európa nyugati részén (lásd az Európai Unió létrejöttét). Az is világos, hogy erőteljes és tömeges nacionalizmus nélkül nem lettek volna világháborúk. E könyvnek nem célja, hogy hozzászóljon a nemzet és a nacionalizmus mibenlétéről szóló vitákhoz – legyen elég itt annyi, hogy modern, kb. 1800-tól elterjedő ideológiáról van szó, amelynek megerősödéséhez kellett a vallásosság gyengülése egyfelől, az írni-olvasni tudás és a tömegoktatás elterjedése, az urbanizáció és az általános hadkötelezettség másfelől.

Abban egyetértés mutatkozik, hogy kb. az 1880-as évektől (többek között az imperializmus térnyerésével) a nacionalizmus elvált a liberalizmustól, és agresszívabbá, kirekesztőbbé vált. Képviselői hajlamosak voltak azonosítani a nemzetet az állammal, az államot a „csupasz” hatalommal. Az európaiak gyarmatosítani akartak, lenézték a más fajúakat vagy borszínűeket, de közben éles konfliktusba kerültek a többi gyarmatosító hatalommal is.

A kirekesztő gondolkodás „befelé” is érvényesült; a kisebbségeket nehezen tűrték, a németek pl. erőteljesen felléptek a lengyelek jogai ellen, a magyarok egyre keményebben képviselték a „Magyarországon egyetlen politikai nemzet van: a magyar” régi tételét. A zsidóság addig sikeres asszimilációja megtorpant, a 19–20. század fordulóján Európa-szerte antiszemita pártok és mozgalmak törtek előre.

Különösen feltűnő, hogy a nacionalizmus mintegy szövetségre lépett a fajok egyenlőtlenségét hirdető rasszista szociáldarwinizmussal. A szociáldarwinisták az életet fajok (népek, nemzetek) harcaként értelmezték: az erősebb győz és fennmarad, a gyenge elbukik. Erre a sajátos „nacionáldarwinista elegyre” ráakódott még a századelő militarizmusa: széles körben tisztelték, sőt imádták a katonaságot, az egyenruhát, a keménységet – a nemzet hadseregében szolgálni a férfias helytállás igazi próbájának számított. Mindegyik uralkodó egyenruhában mutatkozott, rendszerint még V. György brit király is. Belátható, hogy a nacionalizmus, szociáldarwinizmus, militarizmus hármasa együtt háborúhoz vezethet – de legalábbis megteremti annak kedvező feltételeit.

Kérdés, hogy a kormányok miért nem léptek fel a radikális nacionalizmus ellen? Főleg azért nem, mert szavazatokat hozott. A századelőn az európai férfiak többsége már rendelkezett választójoggal. A legtöbb politikus tisztában volt azzal, hogy a nemzetre hivatkozással szavazatokat nyerhet, ezért általában nem csitította, hanem inkább szította a nacionalista indulatokat. Hasonlóan működött a bulvársajtó egy része (→ 33), amelyet tömegek olvastak, így hatásosan befolyásolta a közvéleményt.

Mi tartalmazott a Monarchia ultimátuma és a szerb kormány válasza a merénylet után?

A német támogatás tudatában az osztrák–magyar közös minisztertanács már július 7-én döntött a háborúról. A konkrét lépésekhez azonban idő kellett, részben gróf Tisza István magyar miniszterelnök miatt, aki fontosnak tartotta az alapos diplomáciai előkészítést. Azt akarta, hogy támasszanak kemény, de nem eleve elfogadhatatlan követeléseket Szerbiával szemben, és csak

utána folyamodjanak a fegyverek erejéhez. Így a közkeletűen ultimátumnak tekintett diplomáciai jegyzék (*demars*) szövege csak július 20. körül készült el. Bécsben úgy határoztak, hogy majd 23-án délután, amikor Poincaré francia elnök a *La France* hajón hazaindul Szentpétervárról, akkor adják át Belgrádban; 48 órást határidőt adnak, és csakis a pontok feltételek nélküli tudomásul vételét fogadják el.

Az ultimátum tíz pontjára a szerb kormány ügyesen megfogalmazott, de csak részben elfogadó, inkább kitérő-halogató jellegű válaszjegyzéket adott át 25-én. A legélesebb pontot – amely a trónörökös halálát okozó összeesküvés felderítéséhez a Monarchia rendőri szerveinek közreműködését követelte – a szerb alkotmányra hivatkozva Belgrád elutasította. Utasításának megfelelően a Monarchia nagykövete átvette a választ, megállapította, hogy az „nem kielégítő”, majd azonnal elutazott a szerb fővárosból. Ezzel a két állam diplomáciai viszonya megszakadt, Ausztria–Magyarország mozgósította haderejét, majd július 28-án, egy hónappal a sarajevói merénylet után hadat üzent Szerbiának. De még semmi sem dőlt el – egyelőre „csak” megkezdődött a harmadik Balkán-háború.

Felvetődik a kérdés, hogy miért nem támadta meg a Monarchia azonnal Szerbiát – egy gyors akció talán megelőzhetné volna a világháborút, és egyébként Berlin is ezt tanácsolta. Nos, azért, mert a hadsereg akkor még nem volt bevethető állapotban, a közös haderő 16 hadteste közül 7-nek a katonái részben vagy egészben aratási szabadságon voltak.

Miért látogatott Ferenc Ferdinánd trónörökös Sarajevóba?

Habsburg Ferenc Ferdinánd főherceg 1896-tól volt a Monarchia trónörököse. Az agg Ferenc József, aki a hadgyakorlatokon már nem tudott lóra ülni, 1913-ban a fegyveres erők főfelügyelőjévé is kinevezte (bár köztudottan rossz viszonyban volt az unokaöccsével). Ferenc Ferdinánd tehát a rendes évi hadgyakorlat kedvéért látogatott Bosznia-Hercegovina tartomány fővárosába, Sarajevóba. Amit viszont azért tartottak éppen Boszniában, mert a Monarchia ország-világ előtt bizonyítani akarta, hogy az 1908-ban

hivatalosan is „bekebelezett” (annektált) tartomány szilárdan a birodalom része. Emellett a trónörökös és felesége a hadgyakorlat után élvezni akarta a lelkes szarajevói fogadtatást.

A főhercegi párt többen próbálták lebeszélni a látogatásról; veszélyesnek ítélték a helyzetet, ráadásul arra éppen a tartományt magának követelő Szerbia történelmi gyásznapiján, június 28-án került sor. A trónörökös mégis az utazás mellett döntött. A városban hét felfegyverzett merénylő várta, a biztonsági intézkedések pedig hiányosak voltak. Tragikomikus fordulatokat követően a főherceg nyitott autója éppen az egyik merénylő, a mindössze 17 éves Gavrilo Princip előtt állt meg, akinek közvetlen közelségre leadott két pisztolylövése halálosan megsebesítette a trónörökösöt és feleségét, Chotek Zsófiát.

Az erőszakos természetű főherceg halála még Bécsben sem okozott megrendülést. A Monarchia vezetői – elsősorban a harcias Conrad von Hötzendorf tábornok – ezúttal mégis megnyerték Ferenc József beleegyezését a háborúhoz. A merénylet mögött Szerbia áll, s a szerbekkel többé nem lehet tárgyalni vagy egyezkedni; egyedül a fegyveres fellépés állíthatja helyre a Monarchia megrendült tekintélyét – érvelt a bécsi „háborús párt”. De Németország támogatása nélkül (→ 38) nem cselekedhettek.

Miért támogatták még a szocialista pártok is a háborút?

Úgy tűnik, nem volt más lehetőségük. A szociáldemokrata pártok vezetői roppant nehéz döntés előtt álltak: ha a legsúlyosabb pillanatban elfordulnak a nemzet ügyétől, nemzetellenesnek, hazaárulónak tekintik őket a közvélemény. Világos jelzés volt a francia szocialisták híres pacifista vezetője, *Jean Jaurès* ellen elkövetett halálos merénylet egy párizsi kávéházban. Németországban és Ausztriában továbbá arra számítottak, hogy amennyiben nem tanúsítanak „honvédő” magatartást, a kormány betilthatja, sőt üldözheti szervezeteiket.

Mindezen túl a német kormány belpolitikai téren ügyesen lépett: csak az orosz mozgósítás után jelentette be a német mozgósítást, ami meggyőzte a kételkedőket: Németországot megtámadták, védekező harcot kell folytatnia. A gyűlölt cári zsarnokság elleni

küzdelem pedig mindig is népszerű volt a közép-európai munkásság széles köreibben. Ezeket a gondolatokat visszhangozták a parlamenti szónokok, amikor saját szocialista pártjaik nevében megszavazták a szükséges hadihiteleket. (Később természetesen sokban módosult az álláspontjuk.)

Milyen akciókat szerveztek a szocialisták a háború ellen?

Németországban a szociáldemokrata párt (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) balszárnya üttötte az első rést a nemzeti egység falán, 1914 decemberében. A kormány által kért újabb hadikölcsönök parlamenti vitájakor néhány képviselőjük azt indítványozta: az SPD frakciója csak akkor szavazzon igennel, ha a kormány hajlandó kijelenteni, hogy lemond minden területi annexióról. Végül elsőként egyetlen képviselő, a radikális Karl Liebknecht mondott nemet az újabb hadihitelekre. Egy évvel később 19 további SPD-képviselő követte a példáját. 1917-ben a német szociáldemokrata párt – éppen a háborúval kapcsolatos álláspontok különbsége miatt – kettészakadt.

Az európai szocialista pártok háborúellenes csoportjai 1915 szeptemberében konferenciát rendeztek a svájci Zimmerwaldban. A konferencia internacionalista szellemben megfogalmazott kiáltványa a háború elleni fellépésre buzdított, elvetették azonban Lenin követelését, a háború polgárháborúvá változtatásának elszávat. A végül egyhangúan elfogadott határozat a háború gyors befejezése, az annexiók és jóvátételek nélküli béke és a népek önrendelkezési joga mellett szállt síkra. Fél évvel később (1916 áprilisában) a svájci Kienthalban tartottak újabb szocialista tanácskozást, amely – a korábbi határozatokon túllépve – követelte, hogy a szocialista pártok mindenhol tagadják meg a hadihitelek megszavazását. A következő szocialista konferenciát 1917-ben, Stockholmban rendezték, ám ez az antantországok küldöttségeinek távolmaradása miatt kudarcba fulladt. A II. Internacionálét nem lehetett feltámasztani.

Folytak-e titokban béketárgyalások a két tábor között?

Csakis titokban folytak. A bizalmas és titkos béketapogatózásokban a Monarchia volt a legaktívabb szereplő. Állítólag Ferenc József már 1916-ban is említette tanácsadóinak, hogy a birodalom állapota miatt jövőre békét akar kötni. Halála után az új uralkodó, I./IV. Károly elnökletével tartott első közös minisztertanácson (1917 januárjában) tárgyaltak a hadicélokról és a békefeltételekről. *Ottokar Czernin* külügyminiszter a brit kormánnyal keresett kapcsolatokat Skandinávián keresztül, majd a franciák kerültek sorra. A francia kapcsolatfelvételt megkönnyítette, hogy Károly császár hitvese, Zita páрмаi hercegnő öt fiútestvére közül kettő, Sixtus és Xavér a belga hadseregben szolgált (a másik három a Monarchiáéban). A két herceg 1917 elején Svájcban találkozott Károly megbízottjával, Erdődy Tamás gróffal. Márciusban egy újabb titkos bécsi találkozón Károly saját kezű levelet adott át Sixtusnak, amely valójában *Raymond Poincaré* francia köztársasági elnöknek szólt. Károly kifejezte békekötési szándékait, és területi kérdésekre is kitért. A bökkenő ott volt, hogy nem a Monarchia, hanem Németország területét ígérte a békéért: Elzászt és Lotaringiát – tehát Németország rovására oldotta volna meg Ausztria–Magyarország problémáit.

Az osztrák Revertera gróf hamarosan Svájcban tárgyalt a francia Armand gróffal a különbéke lehetőségéről. 1917 végén magasabb szinten is felvették a kapcsolatot: a britek Smuts tábornokot – a háborús kabinet tagját – küldték titkos tárgyalásra, a Monarchia Mensdorff grófot, a volt londoni nagykövetet. A Smuts–Mensdorff-tárgyalásokon a brit politikus kifejezte azt az aggodalmát, hogy Oroszország kiesése miatt Németország hatalmát nem lehet ellensúlyozni. Ezért, ha a Monarchia szakítana Németországgal, és eljátszaná az „egyensúlyozó” szerepét, akkor Nagy-Britannia mindent megtenne egy Habsburgok vezette közép-kelet-európai államszövetség fenntartása és erősítése érdekében, még a gazdaság talpra állításában is szerepet vállalna. Smuts egy olyan föderációra utalt, amely négy királyságból állna: Ausztriából, Magyarországból, Csehországból és Jugoszláviából. Mindez azt bizonyítja: a brit politika 1917–1918 fordulóján még

inkább a Monarchia fennmaradását tartotta kívánatosnak. Végül kijelentette, hogy „kárpótolnia” kell Olaszországot, oly módon, hogy az Ausztria–Magyarországnak is megfeleljen.

Mennyire süllyedt le az élelmiszer-ellátás színvonala? Előfordultak tüntetések a romló közellátás miatt?

Az 1915-től kialakuló hiánygazdaság látható bizonyítéka volt az üzletek előtt órákon át várakozó nők, később mellettük gyerekek tömege. Eleinte a különös, új jelenség nevét sem találták meg; főváros vezetői „egészségtelen felállásokról”, „túlságos csoportosulásokról” beszéltek. A sajtó drámai elemekkel és párbeszédekkel fűszerezett képszerű leírásokat közölt az élelem eltűnéséről, az égbe szökő árakról, a háziasszonyok megpróbáltatásairól és az egyre szemtelenebb kofák üzelméről. A lapok címeiben is uralkodóvá váltak a hadijelentésekből ismert kifejezések: „Háborúság a tej körül”, „Kávésok aknamunkája”, „Küzdelem az élelmiszer-uzsora ellen”, „Harc a tejmizériák ellen”.

Hadikonyhákat Németország és a Monarchia minden nagyobb városában felállítottak; a háború vége felé már napi több tízezer adaggal látták el a nélkülöző lakosságot. Néhál külön középosztály-konyhák is működtek. Budapesten 1915-ben kb. 15 ezer adagot szolgáltak fel olcsón, később ennek legalább a kétszeresét. A legnagyobb nyilvános étkezdét a fegyvergyáros Weiss Manfréd létesítette a külső Váci úton; napi 1400, majd 3000 ebédet adtak a rászorulóknak. A Weiss Manfréd-étkezdékben 1915-től már nem szolgáltak fel húst. Egy Szondy utcai kifőzde vendégei vasárnapként ehettek gulyáslevest, benne egy kevés hússal.

Az osztrákok, különösen a bécsiek a magyarokat hibáztatták az élelmiszerhiány miatt, mondván: maguknak tartják vissza a termést. A közös minisztertanácsi üléseken és a két miniszterelnök levelezésében állandóan visszatér az élelemszállítások kérdése. A magyarok azzal védekeztek, hogy a termés náluk is alacsony, el kell látniuk saját népességüket, sőt a harcoló hadsereget is. Ennek érdekében a hatóságok egyre keményebb élelmiszer-rekvirálást vezettek be. Az igazság mégis az volt, hogy az osztrákok okkal panaszkodtak: bár Magyarországon is súlyos hiányok alakultak

ki, de a tömeges alultápláltság, sőt éhezés korántsem fordult elő olyan mértékben, mint Ausztria városaiban.

Bécsben már 1915 májusában, Csepelen 1915 júniusában zavarások törtek ki az élelmiszer-ellátás miatt; Bécsben a boltok előtt hiába várakozó asszonyok elégedetlenkedtek, Csepelen a magas élelmiszerárak ellen tüntettek. 1916. május 1-jén számos európai nagyvárosban voltak háborúellenes tüntetések, amelyek egy évvel később nagyobb erővel ismétlődtek meg. 1917 áprilisában több német városban törtek ki „vadsztrájkok”, amelyeket az oroszországi forradalom is inspirált. A sztrájkolók nagyobb kenyéradagokat követeltek; valójában ez lett az első nagy, a birodalom jelentős részét átfogó háborúellenes tömegmozgalom. 1917 tavaszán számos budapesti gyárban került sor sztrájkokra, majd május elsején a Városligetben tartott több tízezres munkásgyűléseken békét, kenyeret, szociális intézkedéseket, valamint általános választójogot követeltek. „...mink május elsején nem dolgoztunk, minden zárva volt, és a belvárosba mentünk, mert békét, jogot és kenyeret akarunk, és hogy tik szenvedők hazajöjjenek. Mink sokat éhezünk, mert kevés a kenyér, csak attól félek, hogy nemsokára ki fog törni valami az éhség miatt. Pedig Isten segítsen, mert nem tudom még, mi lesz a vége ennek a kutya életnek...” – áll egy Páduába 1917 tavaszán írt levélben.

1917 tavaszán üzemek egész sorában állt le a munka Franciaország-szerte. A központi hatalmak városaiban (pl. Berlinben, Hamburgban, Nürnbergben) egyre gyakrabban fordultak elő az üzletek előtti sorbanállásból „spontán” kialakuló zavargások, többnyire asszonyok és fiatalok részvételével. Ilyet tapasztalt gyermekként Passuth László író Kolozsvárott, ahogy a *Kutatások* című visszaemlékezésében leírja: a hadisegélyek elosztásával elégedetlen nők ezrei vonultak a főtérre, ahol valóságos csata fejlődött ki, lovas rendőrök bevetésével, vérrel és letartóztatásokkal. A pesti Váci úton néhány száz, a burgonyaszállítmányra hiába várakozó asszony vonult végig 1917 februárjában, és köveket hajigált a boltok kirakataiba. Fél évvel később (1917 novemberében) a budapesti Városháza előtt több száz izgatott nő tiltakozott a zsír helyett kiosztott rossz minőségű „hadimargarin” miatt.

Kik és miért jegyezték hadikölcsönt?

A belső hitelek leglátványosabb formáját az ún. hadikölcsönök jelentették. Németország 1914 ősze és 1918 ősze között kilenc, Ausztria–Magyarország nyolc hadikölcsönt bocsátott ki, amelyeket jogi személyek is, magánszemélyek is jegyezhettek, hogy így támogassák a háborús erőfeszítéseket. Ez a módszer háromszoros haszonnal járt: új pénzeket vont be a gazdaságba, megcsapolta a lakosság vásárlóerejét, ami hűtötte az inflációt, s végül a folyamatos hadikölcsön-propagandával erősítette a nemzeti összefogást. Ausztriában a hadikölcsönökből 35,1 milliárd, míg Magyarországról 18,6 milliárd korona folyt be, ami elég pontosan tükrözte a két ország gazdasági erejét, illetve az azt 1867 óta kifejező kvótát.

A hadikölcsönjegyzések adatai világosan mutatják, hogy Németország és a Monarchia pályája szinte azonosan haladt: 1915 második feléig az összegek emelkedtek, majd az 1916-os fordulóponttól kezdve csaknem folyamatosan csökkentek. Mindez nem csak a lakosság kimerülését jelezte, hanem a győzelemben vetett hit fogyatkozását is. Böven maradtak fenn olyan katonalevelek (főleg a frontról falura írottak), amelyben arra kéri szeretteiket a hátszágban: ne jegyezzenek hadikölcsönt, mert azzal csak meghosszabbítják a háborút.

Egyébként mindegyik kormány azzal számolt, hogy a háború vége, illetve a győzelem kivívása után az ellenség pénzéből fizetik majd vissza a felvett hiteleket. A magyar lakosság által jegyzett hadikölcsönök az infláció következtében elértéktelenedtek, tulajdonosaik nem sokat láttak viszont befektetéseikből.

Hogyan alakultak át a női szerepek a háború miatt?

A világháború óriási mértékben járult hozzá a nők egyenjogúsításához. Nagy-Britanniában mintegy 900 ezer nő dolgozott a hadiiparban. Eleinte gyakran napi 12 órás munkaidejüket később rövidítették. Kevesebb bért kaptak, mint férfikollégáik, ám ez az arány a háború előtti 1/3-ról nagyjából 2/3-ra emelkedett, így anyagilag függetlenné válhattak. Az egyik londoni lap emiatt egyenesen újabb belháborút jósolt: „A leszerelés után a férfi-

ak hátrányba kerülnek, s ha az egyenlőség elvét nem rögzítik, a mostani háború után valóságos nemek háborúja következhet.” Olaszországban – ahol a nők fizetett munkája korábban szerény mértékű volt – ugyancsak rengeteg nő vállalt munkát a hadiiparban; számuk három év alatt 14 ezerről 200 ezerre nőtt. Bécs hadiüzemeiben a nők aránya a világháború előtti kb. 15%-ról 50% közelébe emelkedett. Magyarország esetében egy becslés 30-35%-ra tette az iparban foglalkoztatott nők arányát, szemben a háború előtti 18-20%-kal. Sok lány cselédsorból került az iparba, következőképp egyre nehezebben lehetett megfelelő cselédet találni.

A háborús években a nők újfajta munkaköröket is betöltöttek. Angliában megjelentek a női fogorvosok, állatorvosok és villamosvezetők, sőt az önkéntes rendőrök is. A párizsi metróban 1914-ben 124 nő dolgozott, 1918-ban már 3037, ami az összes munkaerő háromnegyedét jelentette. Budapesten fotókon örökítették meg az első női kalauzokat, tudunk női kereskedelmi ügynökökről, lámpagyújtogatókról, utcaseprőről. Nők kerültek a bevonult férfi magánalkalmazottak, tanárok, tanítók helyére. Egy 1917-es újságcikk szerint 1400 nő dolgozott Budapest közoktatásában, számuk immár elérte a férfi tanszemélyzet létszámát. Azt az ötletet azonban elvetették, hogy a pesti piacokon önkéntes női rendőröket alkalmazzanak. A nők feltűnő „térfoglalását” hol fanyalgás, hol egyetértés fogadta – akadt olyan vélemény is, hogy a „férfimunkát” végző asszony már nem is tekinthető nőnek. Mindenesetre nehezen lehetett megállapítani, hogy az „új asszony” a háború áldozata, a férfiak helyettesítője, a társadalom egyensúlyára veszélyes elem vagy valamilyen „nem nélküli” lény-e – esetleg mindez együtt.

Két sajátos háborús foglalkozás érdemel külön említést. Sok fiatal lány vállalkozott a sebesültek és betegek ápolására, de a túlságosan nehéz munkát csak kevesen bírták, sokan csalódtak. Nem kendőket hajtogattak vagy verejtéket törölgettek, hanem borzalmas sebeket láttak el, miközben haldoklók jajgattak az áporodott levegőben. Az előkelőbb lányok közül sokan földadtak. Voltak azért akik kitartottak, például a frontvonal mögötti hadikórházak ápolónői. Számukra „az öltözködés abból állt, hogy felhúztuk a csizmánkat”.

Továbbá mindegyik hadsereg nagy számban alkalmazott prostituáltakat, s igyekezett pontosan szabályozni szolgáltatásuk mennyiségét, módját és árát. A Monarchia hadserege mellett rendszeresített nyilvánosházakban három kategóriát különítettek el: a legénység, a tisztek és a törzstisztek, tábornokok részére. A legénység 15 percig, a tisztek 30 percig, a törzstisztek és tábornokok 120 percig vehették igénybe a szolgáltatásokat, az árak pedig ennek megfelelően alakultak.

A női szerepek átalakulása különösen szembeütően mutatkozott az oktatásban. Magyarországon az érettségizett lányok száma 1914 és 1918 között két és félszeresére nőtt; arányuk az érettségizettek között 4,4%-ról 10,1%-ra emelkedett. Még nagyobb eltolódás történt az egyetemekenél. 1914 tavaszán az 5409 egyetemistának 10,9%-át tették ki a nőhallgatók. Ehhez képest 1917-1918-ra 1377 nő – az összes hallgató 40,5%-a! – látogatta a budapesti tudományegyetemet, arányuk a bölcsészeti karon 52,5%-ra ugrott. Az egyetemi tanárok bizottságot alakítottak, hogy megtárgyalják a nőhallgatók korlátozásainak kérdését. A bizottság arra jutott, hogy továbbra is csak kítűnő érettségivel rendelkező hölgyek jelentkezhetnek, mert – mondták a professzorok – „[a]z egyetem elsősorban férfitanintézet...”

Megélnékültek viszont a háborúellenes nőmozgalmak. 1915-ben Hágában 12 ország (köztük Magyarország) 1136 női állampolgára fejezte ki szembenállását a háborúval, és szólította fel a kormányokat „a vérontás befejezésére, az igazságos és tartós béke megteremtésére”. A magyar feministák közül Bedy-Schwimmer Rózsa volt a legaktívabb; ő nyújtotta át Wilson elnöknek azt a petíciót, amely békétárgyalások összehívását indítványozta.

Milyen esélye nyílt Németországnak a győzelemre 1917-1918 fordulóján?

Az utolsó háborús tél egyúttal a legborúsabb volt az antant számára. Nem látszottak győzelmi esélyek, mindegyik hadszíntéren a központi hatalmak álltak jobban, a németek készülődtek a döntő offenzívára. Számukra óriási lehetőség kínálkozott azzal, hogy a keleti front megszűnt, a legyőzött Oroszország és Romá-

nia kivált a háborúból (→ 72). Így összes erejüket nyugaton összpontosíthatták, s a létszámot tekintve – három év után először – ismét fölénybe kerültek a britekkel és franciákkal szemben. Az amerikai hadseregnek még nyoma sem volt, az első egységeket csak tavaszra, sőt inkább nyárra várták (→ 51). Éppen az lett volna Németország nagy lehetősége, hogy egy utolsó nagy erőfeszítéssel megnyerje a háborút abban a rövid időszakban, amely az oroszok kiválása és az amerikaiak megérkezése között adódik. Ezt az antantoldalón is tudták, és az egyébként kimerült, békére vágyó német háterszázgot pedig felvillanyozta. A katonák optimistán várták a támadást (→ 108): „Leírhatatlan az ellenállhatatlan erő tudata, amely a csata kezdetén csapatainkat eltöltötte. Feloldódott az évekig tartó frontszolgálat okozta dermedtség. A vezetésben és a győzelemben való hit sohasem volt nagyobb, még 1914 augusztusában sem” – írta memoárjában badeni Miksa herceg, a későbbi kancellár.

Hol és milyen forradalmak játszódtak le 1918–1919-ben?

Az orosz forradalom nyomán a történészek egy 1917–1920 közötti forradalmi hullámot emlegetnek, amelynek sorsdöntő évei 1918 és 1919 voltak. Célszerű megkülönböztetni a győztes országok „nemzeti forradalmait”, ahol az elnyert vagy visszanyert nemzeti függetlenség minden mást háttérbe szorított (pl. Lengyelország és Csehszlovákia), illetve az inkább a vesztes országokra jellemző társadalmi forradalmakat, éles bal- és jobboldali fordulatokkal (pl. Németország és Magyarország). Természetesen nagyon különböző történelmi utakat láthatunk itt is: a győztes, de a békével elégedetlen Olaszországot például – ahol a baloldali nagy 1919-es térnyerése után néhány éven belül a fasizmus került uralomra – nehezen lehet bármelyik csoportba beerőszo­kolni.

1918-ban és 1919-ben általában a baloldali tört előre, a szocialista-szociáldemokrata pártok és szakszervezetek, amelyek ki is vívták, hogy bizonyos régi követeléseik megvalósuljanak, pl. Németországban ilyen volt a nyolcórás munkanap. Az önállóvá váló Osztrák Köztársaságban a baloldali pártok rivalizáltak ugyan, mégis többnyire együttműködtek, így a hatalom viszonylag ren-

dezetten került a Habsburgoktól a Bécsben domináns szociáldemokratákhoz. Németországban a baloldal 1919 elején valóságos polgárháborút vívott: a bolsevizmust és tanácsrendszert követelő kommunistákat a szocialista kormány engedélyével bevetett katonai különítmények verték le. Ez segített megalapozni az 1920-as jobboldali fordulatot, ami egyébként egész Közép-Európában végbement. A fogyatkozó területű Magyarország sajátos utat járt be: a Monarchia összeomlása után a rövid életű polgári demokráciát még rövidebb életű tanácsköztársaság váltotta fel, majd ennek bukását a jobboldal előretörése követte. Ennyi gyors fordulatot talán csak Bajorország élt át, amely viszont nem volt független állam.

Lezajlottak-e ellenforradalmak a későbbiekben?

Ellenforradalom ott mehet végbe, ahol előzőleg forradalom játszódik le. Ilyen volt Németország, Magyarország és Bulgária. Németországban az ellenforradalom a forradalmon belül ment végbe, a kommunizmust a szocializmus nevében elfojtották, majd a (szélső)jobboldal egyre bátrabban lépett fel. Különleges eset Bajororszá­gé, ahol 1919 tavaszán a pár hétig tartó tanácsköztársaságot kíméletlen megtorlás követte, majd jobboldali kormányok következtek. Hasonlóan jártak el Magyarországon Horthy altengernagy tiszti különítményei, s a kialakuló rendszer határozottan „ellenforradalminak” nevezte önmagát. 1920-tól kezdve, amikor nemzetgyűlési választásokat, majd kormányzóválasztást tartottak, konszolidációs periódus következett. Bulgáriában az 1920-ban választással hatalomra került baloldali kormányt 1923-ban jobboldali puccs döntötte meg: a parasztpárti miniszterelnököt, *Alekszandr Sztambolij­szkijt* meggyilkolták. 1920-ban pedig a német szélsőjobboldal puccsal akarta felszámolni a weimari demokráciát (Kapp–Lüttwitz-puccs), de a szakszervezetek sztrájkja meg­hiúsította az akciót.

A közép- és kelet-európai eseményekben az a jellegzetesség mindenképpen megfigyelhető, hogy – egy szélsőbaloldali kisebbséget kivéve – minden politikai erő el akarta kerülni az oroszországi káoszt és polgárháborút. Ezért a szocialisták is mér-

sékel-t-középutas politikát folytattak (pl. a weimari köztársaságban), ami viszont felbátorította a jobboldalt és a szélsőjobboldalt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia gyengeségei is hozzájárultak a háborúhoz?

Ausztria–Magyarország területe meghaladta Franciaországét, lakossága nagyobb volt, mint Nagy-Britanniáé – Olaszországot kivéve mégis a leggyengébb nagyhatalomnak számított; gyarmatokkal sem rendelkezett. Egyedülálló képződmény volt: nem nemzetállam, hanem a Habsburg-dinasztia által uralt országok és területek egyesülése. Egyedülálló abban is, hogy pontosan tucatnyi nagyobb nemzetiség alkotta; a két vezető nemzet – a német és a magyar – aránya együtt sem érte el az ötven százalékot. 1914-ben, a háború kezdetén 15 nyelven kellett közzétenni a mozgósításhoz szóló parancsot.

Az 1867-es kiegyezés után a döntési folyamatok bonyolódtak: Ausztria és Magyarország önálló parlamenttel és kormánnyal rendelkezett, de a legfontosabb ügyekben a három közös miniszter (külső, hadügy, pénzügy), a két miniszterelnök és az uralkodó határozott. A katonai kérdésekben Ferenc József császára volt az utolsó szó, amit a magyar ellenzék mindig sérelmezett. Cserébe a magyar országgyűlésben rendre elutasították a Monarchia közös haderejének (kaiserlich und königlich, k. u. k.) fejlesztését. Mindez Ausztria–Magyarország hadseregének krónikus gyengeségét eredményezte. Természetesen az ellenfelek – főleg Oroszország és Szerbia – számoltak is a Monarchia sebezhetőségével.

Milyen volt a katonaság kapcsolata a megszállt területek lakosságával?

A megszállt Belgium a németek „atrocitásairól” és az antant erre épülő propagandájáról vált hírhedtté. A hét előrenyomuló német hadsereg terrorhadjáratot vezetett a civil lakosság ellen: előfordult, hogy túszoikat ejtettek, Németországba hurcolták embereiket, gyűjtögettek, nők ellen követtek el erőszakot, nem ritkán ki is végeztek civileket. Mintegy 130 olyan eset történt, amelyben

„incidensenként” legalább tíz civil halt meg. Összesen kb. hater polgári áldozatról tudnak a források, továbbá legalább 15 ezer felgyújtott épületről – néhol egész falvakról vagy városrészekről. Egyedül 1914. augusztus 23-án összesen több mint 1200 civil halt meg tizenöt incidensben Hainault-tól Moselle-ig. 665 áldozatot számoltak össze a Meuse partján fekvő Dinant városában – ezt tartják a legsúlyosabb atrocitásnak az egész hadjárat során. Két nappal később a „Belgium Oxfordjaként” emlegetett Louvain (Leuven, Löwen) városát megszálló német katonaság felgyújtotta a belvárost; a híres, 230 ezer kötetes egyetemi könyvtár a lángok martaléka lett. A levágott kezű gyerekekről, falhoz csapott csecsemőkről, megcsonkított hullákról szóló történetek mégis a brit és francia sajtó rémmeséi voltak.

Keleten az előrenyomuló oroszok főleg Galícia zsidó lakosságát üldözték, amelynek jelentős része a Monarchia nagyvárosai felé menekült. A „galíciánérként” emlegetett keleti zsidók befogadása gondokat okozott a hatóságoknak, és antiszemitizmust szított. Galíciában maradt hitsorsosaik érthetően alig várták, és felszabadítóként üdvözölték a bevonuló német és osztrák–magyar katonákat.

A brit hadsereg sűrűn panaszkodott a mindenért borsos árat kérő francia parasztságra és kereskedőkre, akiknek szinte mindegy, hogy a németeket vagy az angolokat kell kiszolgáltatniuk – és akik így nem voltak különösebben ellenségesek a németekkel. A megszállók és a civil lakosság viszonya ismét feszültebbé vált 1917-ben, amikor a német munkaerőhiány pótlására francia, de még inkább belga munkásokat, illetve kényszermunkásokat kezdtek toborozni, ami elől az érintettek persze igyekeztek kibújni.

Hogyan hullámzott a keleti front 1914–1917-ben?

Láttuk, hogy 1914-ben keleten a németek az oroszok felett, az oroszok a Monarchia felett arattak győzelmet (→ 22). A központi hatalmak 1915-ben Oroszországot akarták kiűzni a háborúból. Ezért májusban nagy offenzívát indítottak, és a Gorlice és Tarnów közötti 48 km-es frontszakaszon már az első napon áttörték

az orosz 3. hadsereg vonalait. Az egész háború egyik legnagyobb győzelmét aratták Gorlicénél. Az előrenyomulás egész évben tovább folytatódott, a németek elfoglalták Lengyelországot, az osztrák–magyar csapatok (német támogatással) Ukrajnáig jutottak. Az e csatákban megvert Oroszországot mégsem sikerült legyőzni, sőt az oroszok fokozták a fegyvergyártást, és majdnem négymillió újoncot hívtak be 1916–1917 folyamán.

Az orosz balsikerek hatására II. Miklós cár 1915-ben személyesen vette át a hadsereg vezetését, ami szerencsétlen döntés volt: mit sem értett hozzá, ráadásul amíg ő a főhadiszálláson volt, Pétervárott a hisztérikus cárné és kegyence, Grigorij Raszputyin befolyása érvényesült.

1916 viszont megint az oroszok éve lett: júniusban megindult a Bruszilov-offenzíva, amelynek nyomán a Monarchia ismét visszavonult, és több százezer embert vesztett halottakban, sebesültekben, de különösen hadifoglyokban. Azonban Bruszilov tábornok sikere az utolsó orosz győzelmet jelentette; 1917 elején az orosz forradalom megdöntötte a cárizmust, ami a hadsereg fokozatos szétlázalódását eredményezte. 1917 végén a bolsevikok már különféle tárgyalásokat folytattak a központi hatalmakkal, miközben a németek folytatták az előrenyomulást a Baltikumban.

Hol és milyen hadműveletek folytak a nyugati fronton 1914–1917 között?

A marne-i csata (→ 20) után a németek próbálkoztak intenzívebben az áttöréssel. Erre a front északi részét, a frontvonal belgiumi Ypern (Ypres) városa körüli kiszögellését választották ki. Elkeseredett harcok után végül csak megközelíteni tudták a várost, elfoglalni nem. Ypern és környéke az egész háború alatt a legsúlyosabb harcok színtere volt, ahol minden elpusztult. Itt vetettek be először mérges gázt is (→ 43). A flandriai posztóipar egykori virágzó központjában 1917-re már az épületek helyét sem lehetett felismerni.

1915-ben nyugaton inkább a britek és a franciák támadtak, a németeket lefoglalták a keleti front offenzívái (→ 89). Az antanttámadások nagy áldozatokat követeltek, de szinte semmi-

lyen eredménnyel nem jártak. 1916 elején a németek a verduni erőrendszert szemelték ki, hogy ott véreztessék ki a franciákat (→ 60). Ez sikerült is, bár a franciák tartották az erődot, és az offenzíva során maguk a németek is a kivéreztetés határára kerültek. A megerősödött brit haderő nyáron a Somme folyónál (→ 60) indított óriási támadást, amivel részben Verdunt akarták tehermentesíteni. Az offenzíva már az első napon megakadt, és bár novemberig kísérleteztek, ismét egyértelműen kiderült, hogy az áttörés lehetetlen. Maradt a patthelyzet. 1917-ben a franciák ugyanígy jártak Champagne-ban, a britek őszi támadása Ypern-nél pedig sárba és kétségbeesésbe fulladt.

Mindez azzal a tanulsággal járt, hogy alapos tűzérési előkészítés (ágyúzás) nélkül reménytelen a többszörös lövészárkok-vonal (→ 40) áttörése. Másfelől viszont a több napig tartó ágyúzás közben a túloldal össze tudta szedni a tartalékait, és ellenlökésekkel rendre megállította a rohamozókat. A támadók rendre képtelenek bizonyultak arra is, hogy a saját utánpótlásukat időben eljuttassák az első vonalba, ezért még a sikeresen induló offenzívák is elakadtak néhány nap után.

Mit tettek az egyházak a háború befejezéséért?

Az olasz származású XV. Benedek pápa értelmetlen vérfürdőnek tekintette a háborút, de nem sok eszköze volt a béketeremtés-re. Először Itália semlegességét akarta megőrizni (sikertelenül), majd 1917 nyarán békejegyzéket intézett a harcoló felekhez. Ebben általános leszerelést, az elfoglalt területek kiürítését, nemzetközi döntőbíróság felállítását, továbbá a kártérítésről való kölcsönös lemondást javasolt. A békejegyzéket némi huzavona után mindkét fél elutasította.

Sikeresebb volt a pápaság a hadifoglyok ügyeiben: már 1914-ben külön szentszéki hivatal foglalkozott a hadifoglyok kicserélésével. Összesen közel százezer sebesült vagy beteg hadifogoly szabadult ki a Vatikán közreműködésével. Egyébként az egyházak a háborút szolgálták, amennyiben mindegyik ország papjai megáldották a fegyvereket, és biztosították híveiket, hogy hazájuk igazságos célokért küzd.

Hogyan jutott el Olaszország a hadba lépésig?

Olaszország 1915 tavaszáig őrizte semlegességét, de közben egyre közeledett az antanthoz. Egyre nagyobb darabokat igényeltek Ausztria területéből, és márciusban – a semlegesség fejében – a szorult helyzetben lévő Monarchia hozzájárult Trient (Trento) és környéke átengedéséhez. Válaszul az olaszok már egész Dél-Tirol, Trieszt és több dalmáciai sziget átengedését követelték, ami már elfogadhatatlan volt a Monarchia számára (ráadásul a megjelölt területek lakosságának csak kisebb része volt olasz anyanyelvű). Olaszország és az antant áprilisban aláírta a hadba lépés feltételeit rögzítő londoni szerződést, amely pontosan felsorolta a csatlakozásért járó területi nyereségeket: Trentinót, Tirol Alpoktól keletre eső területét, Triesztet, Görz és Gradisca grófságát, egész Isztiát és Dalmácia tartományt, továbbá mindazokat a szigeteket, amelyek Dalmáciától északra és nyugatra fekszenek.

A Monarchiának május 23-án átadott olasz hadüzenet az első volt, amelyet nem indokoltak semmiféle védelem kényszerével vagy az ellenfél agressziójával – kizárólag területszerzési szándékkal. Ahogy az olaszok mondták: „*sacro egoismo*”, szent önzés. Nem kísérte nagy érzelmek kitörése, sem nacionalista fellángolás: néhány vezető politikus és eltökélt értelmiségi jól kiszámított döntésénck eredménye volt. Itália mobilizálta 1,2 milliós hadseregét, amelyben csupán 730 ezer katonának jutott felszerelés. Az olasz hadseregben az újoncok fele írástudatlan volt, és napi fél líra zsoldért a legtöbb parasztkatona nem szívesen ment harcolni. Ha déli volt, és nem fájt neki Trentino vagy Trieszt sorsa, akkor különösen nem.

Hogyan alakult a hadianyag-termelés?

A gépek háborújában a hadseregek elképesztő mennyiségű hadianyagot fogyasztottak el. Egy harcoló brit hadosztálynak naponta mintegy kétezer tonna utánpótlásra volt szüksége. Egy 140 ezer fős német hadseregnek naponta 6-7 vonatszerelvény nehézlövedék kellett, amit a vasúttól még el kellett juttatni a frontvonalig – ehhez újabb 26 ezer lóra volt szükség. Ez egyetlen hadsereg

egyféle felszerelése egyetlen napra. A lótakarmány az emberi élelmiszer-szükségletnek kb. tízszerese. A teljes német haderő hetente kb. 60 millió tonna kenyeret, 131 millió tonna burgonyát, 17 millió tonna húst fogyasztott. A világháború négy éve alatt a brit hadsereg kb. 50 ezer kilométer vászoncsíkot használt el fegyvertisztításra.

Az állóháború (→ 20) miatt a nehéztüzérség egyre nagyobb szerepet kapott. Az 1915-ös galíciai áttörésnél még 15 löveget alkalmaztak kilométerenként, 1916-ban a Somme-nál (→ 60) már átlagosan hetvenet, az 1917-es francia offenzívákísérleteknél (→ 90) százhatvanat: tízszer annyit, mint két évvel korábban. A lőszergyártás mennyiségi emelkedését sokáig nem kísérte a minőség javulása: a lövedékek számottevő része nem robbant fel, befulladt. A löveg- és lőszergyártás igényei alig elviselhető mértékben megerhelték a hadigazdaságokat.

A plzeňi Škoda Művek és az osztrák *Munitionsfabrik Wöllersdorf* mellett a Monarchia legnagyobb hadianyaggyártója Weiss Manfréd csepeli üzeme, a WM lett. A Weiss testvérek 1883-tól szállítottak *Globus* márkájú konzervet a hadseregnek, egy évtizeddel később pedig már töltényeket is: a konzervtől a töltényt egyetlen lépés választja el. Csepel-szigeten megkezdődött a gyártócsarnokok felépítése. Az első fémhengermű hamarosan rézolvastóval, rézhengerdével és a csőgyártáshoz szükséges gépsopekkel bővült. A cég újítások és szabadalmak sorát jelentette be. Az orosz–japán háborúban, majd a két Balkán-háborúban már mindkét fél a WM-ben gyártott töltényekkel harcolt.

Az első világháború alatt 13 millió koronát fektettek a csepeli gyárba, a cég vagyona 1917-re megháromszorozódott, a munkáslétszám 1914–1918 között szintén háromszorosára – közel 30 ezer főre – nőtt. A WM-ben csaknem 1,5 milliárd gyalogsági töltényt állítottak elő, továbbá tüzérségi löszerek millióit. Amikor 1918-ban a Monarchia gazdasága és hadianyaggyártása az összeomlás szélére került, a WM termelése is zuhant. Egyetlen ágazat élt át fellendülést még abban az évben is: a repülőgépgyártás. Ausztria–Magyarország hadiüzemei 1918-ban 2438 harci repülőgépet gyártottak Mátyásföldön és Albertfalván.

Miben lett más az iskola, a fiatalok és a családok élete?

A családoknak, a fiataloknak és a fiatalok nevelőinek (főleg a tanároknak) súlyos megpróbáltatásokat tartogatott a háború. Az iskoláktól egyfelől elvárták, hogy működjenek, mintha nem lenne háború – másfelől, hogy mozgósítsák az ifúságot, ébresszék fel benne a harci szellemet, és folyamatosan foglalkozzanak a nagy eseményekkel. Általában nem az erőszak és a gyűlöletkeltés volt a lényeg, inkább a kötelességteljesítés – a legkisebbektől kezdve mindenki tegyen meg mindent a győzelemért! – egyszóval a „népközösség” folyamatos erősítése (→ 18). Azonban Magyarországon a „rendes” (kinevezett) tanároknak kb. egyharmadát már 1914–1915-ben behívták. Arányuk később 50%-ra emelkedett. Helyettes tanárokkal pótolták őket – nagyrészt nőkkel –, akik csak alapfizetést kaptak. Több lett a kényszerű szünidő (teremhiány, szénhiány stb. miatt); Magyarországon a tanév októbertől májusig tartott, a tanórák 40 percesre rövidültek. Az iskolák katonai célú használata miatt osztályokat vontak össze, bevezették a délutáni órákat: a diákok rossz levegőben, gyatra világítás és fűtés mellett tanultak. A háború második felében a túlterhelt tanárok a fegyelem lazulásáról, sőt felbomlásáról panaszkodtak. A bukások száma riasztóan nőtt (Pesten egy külvárosi polgári fiúiskolában 52%-ra!), noha az oktatás színvonala csökkent.

A kor riasztó és sokat tárgyalt problémája volt a fiataalkori bűnözés elharapózása. A statisztikák igazolják a kortársakat: az 1916–1918-ban a letartóztatottaknak 12–15%-a volt fiatalkorú, míg a „normális” békeévekben mindössze öt-hét százalékuk. Budapesten 1914-ben 4558 ügy került a fiatalkorúak bírósága elé, 1916-ban 7125. Elhagyott gyerekek csatangoltak az utcákon, fiatalokból álló tolvajbandák tűntek fel, amelyek néha együtt tevékenykedtek a katonaszökevényekkel. A fiatalok elzüllesztését többnyire két dologgal magyarázták: a családi élet széthullásával a háború miatt, továbbá a mozik (→ 71) züllesztő hatásával. Az előbbi alatt azt értették, hogy az apák a frontra mennek, az anyák pedig dolgozni, tehát a gyerekeket az utca neveli. A konzervatív sajtó állandóan ismételt alaptételévé vált, hogy a fiatalok tömegei által az „utcai mozikban” látott „detectiv- és rémdrámák ártal-

mas hatással vannak a gyermek erkölcsi fejlődésére”, ezért a mozikat cenzúrázni kellene.

A súlyos veszteségek láttán általánosan megfogalmazódott az a vád (a győztes és a vesztes oldalon is), hogy a háborút az „apák” felelőtlensége robbantotta ki, de a fiúk nemzedéke szenvedti meg. Az angol Rudyard Kipling, aki eredetileg háborúpárti volt, de a fiát veszítette el a fronton, ezt írta:

„Ha kérdik, mért vagyunk halottak,
Mondd el, mert apáink hazudtak.”

Hogyan alakultak az olasz front küzdelmei 1917–1918-ban?

1917-ben előbb az olaszok erőltették szokásos támadásaikat az Isonzó-fronton (→ 58); megint valamivel hátrébb nyomták a Monarchia arcvonalát, de áttörést nem tudtak elérni. Meglepetést a központi hatalmak okoztak. 1917 októberében, a 12., utolsó isonzó-i csatában – kiváló tüzéségi előkészítés után – Caporettnél váratlanul, nagy erővel áttörték az olasz 2. hadsereg állásait, és szinte akadálytalanul nyomultak előre az olasz síkság felé. Az olasz katonák rendetlen tömegben vonultak vissza, és tízezrével adták meg magukat. A frontvonal végül csak a Piave folyónál stabilizálódott. Caporettnél a közösen támadó német és osztrák–magyar csapatok a világháború egyik legjelentősebb győzelmét aratták, részben az új – rohamcsapatokra épülő (→ 42) – harcászat, részben a meglepetés segítségével. A győzelem talán még nagyobb arányú is lehetett volna, de jelentkeztek a szokásos utánpótlási gondok, ráadásul a németek az 1918-as offenzívákra készülve (→ 108) nem erőltették tovább a támadást. Az olasz hadsereget brit és francia támogatással és új parancsnokokkal sikerült újjászervezni.

1918 nyarán a Monarchia gyengén ellátott csapatai újabb offenzívát indítottak a Piavénál. Caporetttől ellentétben itt nem volt német támogatás, nem volt meglepetés, és a siker is elmaradt. A támadók már a piavei átkelésnél bajba kerültek, erős és felkészült olasz védelembe ütköztek, ezért vissza kellett vonulniuk. Időközben a Piave megáradt, ezért katonák ezrei veszték a hulálomkba. A balsikerű támadásban a Monarchia csapatai annyira

meggyöngültek, hogy legfeljebb a védekezésre gondolhattak. Október végéig úgy-ahogy kitartottak, de az olaszok az utolsó pillanatban – már a fegyverszüneti tárgyalások (→ 110) idején – még egy támadást indítottak Vittorio Venetónál, amivel kb. 350 ezer katonát ejtettek foglyul. E foglyok többsége a nem magyar nemzetiségűek közül került ki, mert a magyar csapatokat addigra az új kormány hazarendelte.

Milyen fordulatok történtek a Balkánon és a Közel-Keleten?

A Balkán mindvégig mellékhadszíntérnek számított, és bár az ottani frontok 1915 óta mindkét fél számos hadosztályát lekötötték, ennél többet sokáig sem az antant, sem a központi hatalmak nem vártak. A németek 1918-as nagy offenzívájuk (→ ...) előtt kivonták a jobb harcértékű hadosztályokat, és a bolgárokat bízta a védekezéssel. Távolabb, az albániai fronton jó néhány osztrák–magyar hadosztályt állomásoztattak elég értelmetlenül; az arcvonal tartása inkább gyengítette, mint erősítette őket, ráadásul kulcsfontosságú területekről vonta el az erőket.

Az antanterők 1918 szeptemberében Macedóniában indítottak sikeres offenzívát a lankadó bolgár csapatok ellen. A támadó francia–szerb–görög–brit–olasz–albán erőket az ambiciózus *Louis Franchet d'Esperey* tábornok vezette. A franciák lángszórókat vetettek be; a bolgárok rendezetlenül özönlöttek visszafelé, sok katona dezertált, néhány ezred fellázadt. Hamarosan elesett a macedón főváros, Skopje. Alig két héttel az antant offenzívájának megindulása után az ellenállás gyakorlatilag megszűnt; a bolgár kormány fegyverszünetet kért. Szeptember 29-én aláírták a fegyvernugvást, s másnap véget értek a harcok. Október 3-án Ferdinánd cár lemondott fia, Borisz javára, majd Németországba menekült. A bolgár összeomlás azért is jelentett fordulópontot, mert Franchet d'Esperey csapatai akadálytalanul nyomulhattak előre Magyarország déli határai felé. November 1-jén elérték a Dunát; a szerbek visszafoglalták Belgrádot.

A front keleti oldalán közvetlen veszélybe került Törökország, illetve Isztambul, ahol éhínség fenyegetett. Közben Palesztinában

újból megindultak a brit csapatok, akik Jeruzsálemet már 1917 karácsonyán elfoglalták. Szeptemberben megnyerték a döntő jelentőségű megiddói ütközetet, majd bevonultak Bejrútba és Damaszkuszba. Az angolok Mezopotámiában is előrenyomultak, elfoglalták Mosult, az egyre fontosabbá váló olajtermelés központját. Az arab lakosság 1916 után ismét lázongott. A minden irányból ostromlott Oszmán Birodalom hadserege és hátországa nem bírta tovább a nyomást, fegyverszünetért folyamodott a britekhez. 1918. október 30-án egy hadihajón aláírták a Törökország vereségét jelentő fegyverszünetet, ami elősegítette az ország belső viszonyainak átalakítását is.

Hogyan befolyásolta a propaganda a háborús erőfeszítéseket?

A harci szellem és a nemzeti egység fenntartásának legfontosabb eszköze a sokrétű háborús propaganda volt. E modern korban a versek, képek és szobrok mellett fotókkal, sőt filmekkel is lehetett operálni. A fő témát természetesen az ellenség alsóbbrendű mivoltában találták meg: a szerb orgyilkos, a muszka barbár, a porosz gépies katona, az angol szatócs, a francia élvhajász stb. Az antant a németek Belgiumban elkövetett gaztetteivel sokkolta a közvéleményt, a német propaganda a színes bőrű gyarmati csapatokkal rémisztgette a lakosságot. A színes bőrű katonákról készült fotókat gúnyos feliratokkal látták el: „A szabadság és civilizáció katonái”; „Ellenfeleink fegyverbarátai”; „A nyugati civilizáció bajnokai” stb.

1915-ben egy francia orvos, *dr. Edgar Bérillon* egy kisebb munkát jelentetett meg *A német faj büzös váladékairól* címmel, amelyben kifejtette, hogy az ellenség abnormálisan sok székletének és a görényéhez hasonlóan bűdös testszagának magyarázata annak eredendő gonoszságában rejlik, és ez a jellegzetes „faji szag” a legkellemetlenebb érzéseket kelti a franciák szaglórendszerében.

1915. március 6-án a bécsi Schwarzenberg téren felavatták a *Wehrmann im Eisent*, a „Vasvitéz” szobrát, amelybe mintegy félmillió szöveget kalapáltak az adakozó bécsiiek: aki adakozott, szöveget verhetett a szobor testébe. Az akció célja egyfelől az özvegyek és

árvák megsegítése, másfelől a nemzeti egység erősítése volt: a szögeléssel megvalósult a hátország aktív részvétele: az adakozók a helyszínen újra és újra megismételhetők a műveletet.

A bécsi példát hamarosan követte Pozsony, Nagyszében, Kolozsvár, Szeged, Székesfehérvár, Temesvár és Budapest belvárosa. A Deák téren 1915. szeptember 12-én avatták fel a Nemzeti Áldozatkészség óriási lovas szobrát. Fatestére két koronáért kicsi bronzlapocskákat erősítettek az adakozó nevével, amiről az illető emléklapot is kapott. A budapesti avatás kifejezetten egyházi jellegű esemény volt, amelyen Csernoch János hercegprímás mellett Prohászka Ottokár püspök is beszédet mondott. Berlin központjában ugyancsak 1915 szeptemberében adták át Hindenburg tábornagy 13 méter magas faszobrát, amelybe hat tonna arany-, ezüst- vagy vasszeget verhettek az arra vállalkozók (100, 5 és 1 márkáért, ki-ki társadalmi állása szerint).

A front vagy a hátország omlott össze a központi hatalmakká?

A kétféle összeomlás nagyjából egy időben és természetesen egymásra erősen hatva következett be, így nem könnyű a folyamatokat elválasztani egymástól. Németország is, a Monarchia is teljesen kimerült a háború több mint négy éve alatt; minden tartalék elfogyott a fronton is, a hátországban is. A németek 1918 elején ugyan még bíztak a győzelemben, de később éppen a hadvezetőség felfokozott győzelmi propagandája ütött vissza: az emberek hite hamar kilobbant, már csak békét akartak, bármi áron, nem a győzelmet. Sokan a korábban érinthetetlen hadvezetést is hibáztatták. „Már senki sem hiszi, hogy megnyerhetjük a háborút, sőt mindenki tudja, hogy elvesztettük, csak nem merünk előhozakodni vele” – írta egy müncheni gimnáziumi tanár. Ausztria–Magyarországon pedig már jóval régebben ez volt a helyzet.

A közellátás minden korábbinál alacsonyabb szintre süllyedt, Németországban pl. 1918 nyarán 160 grammra csökkentették a napi kenyérfejadagot – a legkevesebbre a háború kezdete óta. A szeptemberi (kilencedik, utolsó) hadikölcsön (→ 83) a legkiábrándítóbb eredményt hozta az összes közül. A Monarchiában

a nemzeti össztermék (GDP) 1918-ban az 1913-as szint 61,5%-ára süllyedt, az egész gazdasági élet – a hadiipart is beleértve – összeomlóban volt. A bécsiiek éheztek, a közkonyhákban napi 180 ezer adag ételt osztottak szét, egy adagot 60 fillérért. A boltok előtt hosszú sorok kígyóztak, az emberek a császárt és a zsidókat hibáztatták az élelemhiányért, a poroszokat pedig a háború elhúzódásáért. A hadsereg ellátása csak árnyalatnyival volt jobb.

1918 a hadseregekben a szökések és a zendülések éve lett, míg a hátországban megszorodtak a sztrájkok és tüntetések (→ 81). A közellátás romlása miatt példátlan méretűvé vált a bűnözés: immár tisztos polgáremlékek vagy polgárásszonyok sem mindig fizettek az élelemért; loptak az utcagyerekek, és még többet loptak a szökött katonák, akik még fegyvert is fogtak, hogy élelemhez jussanak. A lopás és rablás mellett a megvesztegetés, a korrupció is elharapózott. A közhangulatot mérő 1918-as információs jelentésekben egyre több szó esett egy közelgő forradalomról, a tömegek osztályharcos hangulatáról, bosszúvágyáról és a „terrorisztikus” megnyilvánulásokról. Egy brit megfigyelő ezt írta: „Mindig is azt állítottam, hogy a németek elviselik a mégoly elviselhetetlen nélkülözéseket is – feltéve, hogy a végső győzelem tudata a felszínen tartja őket, ám amint ez a reménység megszűnik, összeomlik az ellenálló erejük, és pontosan ez a pillanat érkezett most el számukra.”

Mi köze volt a rövid háború elképzelésének a vasúti menetrendekhez?

A vasutakat főszereplővé avató történészi vélekedések az 1950-es, 1960-as években voltak divatosak, amikor a haditervek szerepét vizsgálták a háború kirobbantásában. Tény, hogy a kor uralkodó katonai doktrínája támadást írt elő, ezért mindegyik vezérkar haditerve gyors és elsőprő erejű offenzívával számolt – nem csak a németeké, a franciáké is. Az volt az elképzelés, hogy az ellenséget döntő csatára kényszerítve legyőzik, majd rövid időn belül békét kötnek, hiszen a modern korban a háborúk nem húzódhatnak el évekig, legfeljebb néhány hónapig. Nem hitték, hogy Európa, illetve az egyes hadviselő államok gazdasága elvisel egy hosszabb

háborús megrázkódtatást; a behívott férfiaknak vissza kell térniük munkahelyeikre, az életnek pedig a normális kerékvágásba.

A vasutak a gyorsaság miatt kerülnek a képbe: az ellenfelet meg kell előzni már a mozgósítás (→ 21) során, így mindenhol nagy iramban építették a stratégiai fontosságú, katonákat szállító vasútvonalakat az ország belsejéből a határ felé. Az oroszok főleg francia tőkét használtak fel, így ezen a téren is sikerült megelőzniük a Monarchiát. Továbbá mindegyik vezérkaron belül külön „vasúti részleg” működött a mozgósítás zökkenőmentes végrehajtása érdekében. Nyilvánvaló leegyszerűsítés, hogy a vasutak „idézték elő” a katasztrófát, de az igaz, hogy a kor mindenki által elfogadott elképzelései a gyors, támadó háborúról szinte lehetetlenné tették a mozgósítás leállítását, ha a folyamatot egyszer beindították.

Mi volt a német „villámháborús” haditerv?

A nevezetes haditerv 1905–1906 fordulóján született, az első marokkói válság (→ 56) idején. Szerzője a porosz nagyvezérkar főnöke, *Alfred von Schlieffen* tábornok. Abból indult ki, hogy Németországnak kétfrontos háborút kell vívnia: nyugaton és keleten. A dilemma megoldása a gyorsaság (bár a villámháború kifejezést akkor még nem használták, azt csak 1940 körül találták fel).

A Schlieffen-terv alapján a német hadsereg zömével nyugaton elsőprő erejű támadást kell indítani Franciaország ellen. A határ menti francia erődrendszer miatt azonban az erős német jobbszárnynak a semleges Belgiumon keresztül kell döntő csapást mérni az ellenségre, bekeríteni a francia erőket, és a hadjáratot hat hét alatt győzelmesen befejezni. Ugyanilyen fontos, hogy ezalatt a németek kisebb része, plusz a Monarchia teljes hadereje keleten, a lassan mozgósító oroszokkal szemben védekezzen. Hat hét után az egész hadsereget át lehet dobni keletre, és legyőzni Oroszországot.

Látható, hogy ez a haditerv nem csupán kockázatos, de egyenesen hazardjátéknak tűnik. És noha a körülmények 1914-re alaposan megváltoztak (brit beavatkozás, gyors orosz mozgósítás stb.), mégsem változtattak rajta lényegesen később sem. Igaz, egyes

kutatók napjainkban állítják, hogy Schlieffen korántsem tett fel mindent egy lapra, hanem számos elképzelést vázolt fel, amit csak kevésbé rátermett utódai merevítettek meg, és alakítottak egyedül üdvöztető „villámháborús” haditervvé.

A németek agresszívabb politikát folytattak, mint a többi nagyhatalom?

Németország helyzetét meghatározta, hogy Európa közepén helyezkedett el, erős államok között. Ehhez járult hozzá, hogy „későn jövőnek” számított a nagyhatalmak között: hiába vált a legerősebb hatalommá a 20. század elején, a Brit Birodalom mögött mégis csak másodrangúnak számított. E kettőhöz adódott hozzá még egy esetleges tényező: II. Vilmos császár hiú, önhitt, hősi pózokban tetszelgő, nagy elhatározásokban nem szűkölködő, de valójában ingadozó uralkodó volt. Állandó mozgásban – és bizonytalanságban – tartotta az államgépezetet; a fontos ügyekben többnyire nem döntött, de senki másnak sem engedte, hogy kormányozzon. A hadsereget isteníttette, és elhatározta, hogy a „világpolitika” érdekében a britekével vetélkedő hadiflottát épít ki (→ 102).

II. Vilmos teátrális fellépései és a német nacionalisták mohósága mindegyik európai hatalmat bosszantotta. Nem annyira agresszivitásról volt szó, inkább a későn jövők mértéktelenségéről és a kormány gyakran ügyetlen diplomáciai lépéseiről (lásd Marokkót (→ 56)). A németek nem tettek mást, mint a franciák vagy az oroszok: a legfőbb különbség azonban abban ragadható meg, hogy próbálkozásaik sikertelenek maradtak. Németország nem jutott új területekhez, sem új szövetségesekhez, sőt veszélyesen elszigetelődött riválisai gyűrűjében. Erősödött az a meggyőződés – elsősorban a hadsereg vezetésében –, hogy egyetlen bátor csapással kell kitörni a kedvezőtlenülé váló helyzetből.

Miért fordult szembe egymással Nagy-Britannia és Németország?

A korábbi jó viszony II. Vilmos (→ 101) idején romlott meg. Általános oka ismét a beérkezett, megállapodott, illetve a későbbi jövő, ezért sokat akaró hatalom konfliktusa volt. Nagy-Britanniában már 1896-ban megjelent egy sikerkönyv *Made in Germany* címmel, amely a brit olvasókat a német gazdaság sikereire figyelmeztette; arra, hogy a német áruk mindenhol kiszorítják a brit vetélytársakét a világpiacon.

Ennél konkrétabb konfliktusforrást jelentett a flottaépítési program. II. Vilmos és környezete mindenáron olyan hadiflottát akart, amely képes versenyezni a britekével, ezt pedig London nem tűrhette. A századelőn nagy lendülettel folyt a flottaépítési verseny – kialakították a „*dreadnought*” típusú óriási csatacirkálót –, amelyben a britek maradtak az élen. Közben történtek kísérletek a megegyezésre is, utoljára 1912-ben próbálta *Haldane* hadügyminiszter a flottaépítés korlátozására bírni a német kormányt, sikertelenül. Maga II. Vilmos egy interjúban kijelentette, hogy a britek örülhetnének a német hadiflottának, mert majd a két ország „a jövő nagy vitáiban együtt emeli fel a hangját” – ezzel viszont mindkét ország közvéleményét csak megdöbbsentette.

1913–1914-ben a két ország kapcsolata lényegesen javult. Mégis, a brit admirálisok és a német generálisok egyformán ellenségesként kezelték a másik felet, az angol közönség pedig falta az olyan krimiket, amelyekben veszélyes német kémhálózatot lepleznek le a szigetországban.

Miért tartottak ki a katonák? Voltak lázadások vagy parancsmegtagadások?

A frontkatonának elvileg öt lehetősége van: harcol; dezertál (megszökik); fellázad; öncsonkításhoz folyamodik (hogy a hátszobába küldjék); végül fogságba esik (→ 42). Valójában, mint tudjuk, a katonák 1918-ig kitartottak és elviselték a megpróbáltatásokat, aminek okát rengetegen kutatták már. A hazafias propagandának nem sok hatása lehetett, a katonák immúnissá váltak

a patrióta jelszavakra, bár az ellenség győzelmét sem akarták. Részben kényszerűségből tartottak ki; a büntetések általában elrettentő hatásúak voltak. Mindegyik hadseregben hoztak halálos ítéleteket és végeztek ki fegyelemsértő katonákat. Az orosz és az olasz hadseregben valószínűleg ezeket, a briteknél 346 főt, míg a németeknél negyvennyolcat. Az öncsonkítást is szigorúan büntették. Észre lehetett venni, ha a katona maga okozta kéz- vagy lábsebét, ezért az öncsonkító inkább a lövészárkok mellvédje fölé nyújtotta a „csonkítani kívánt” végtagot, és remélte, hogy a túloldali mesterlövész érti a dolgát.

A katonák kitartását leggyakrabban a saját „kiscsoportjuk” iránti hűséggel magyarázzák: zömmel a saját bajtársaikhoz, a saját egységükhöz kötődtek, őket nem akarták cserbenhagyni. A parasztkatonák valószínűleg nehezebben fogadták el a lövészárkok-háború valóságát, mint az ipari munkásokból álló egységek, akik korábban már megszokták a gyári munka fegyelmét és monotóniáját. Ha ez az elmélet helytálló, akkor az iparosodott államok előnyösebb helyzetben voltak, mint az agrárországok.

Mindegyik hadsereg élt át válságos időszakokat: 1917-ben pl. az oroszok, az olaszok és franciák. Az orosz hadsereg fokozatosan felbomlott, az olaszokat az antantszövetségesek segítettek megmenteni és átszervezni, a franciáknál – a tavaszi Nivelles-offenzíva (→ 90) kudarca és vérvesztése nyomán – széleskörű zendülés bontakozott ki, amelyet az új főparancsnok (*Philippe Pétain* marsall) részint erősen elfojtott, részint engedményekkel leszerelt.

Milyen fordulatokról nevezetes 1917?

1917 mindegyik hadviselő számára a háború legnehezebb éve volt. Továbbra is fennmaradt az erők hozzávetőleges egyensúlya, a küzdelem végét senki sem látta, a hátszágok pedig egyre többet szenvedtek. Az esztendő azzal indult, hogy a német hadvezetés bejelentette a „korlátlan tengeralattjáró-háborút”. Minden, az antant kikötőibe tartó hajót, akár semleges kereskedelmi hajót is, figyelmeztetés nélkül megtámadnak és elsüllyesztenek. Ez a tengeri háború új szakaszát nyitotta meg: az antant (és Amerika) számára a német brutalitás újabb jele volt. A döntés tíz héten

belül kiváltotta az Egyesült Államok hadüzenetét. (A németek régóta tervezték a lépést, amely újabb ugrás volt a sötétbe. A haditengerészet statisztikákkal próbálta igazolni, hogy a korlátlan tengeralattjáró-háborúval hetek alatt térdre kényszerítik Angliát, ami nem történt meg, ugyanis a britek feltalálták a konvojrendszert a hajók védelmére. A kísérő hadihajók hatékony védelmet nyújtottak.)

A következő világraszóló esemény a februári orosz forradalom volt, amely megdöntötte a Romanov-dinasztia háromszáz éves uralmát s vele a cárizmust. Azonban Oroszország, amely egy-szeriben a világ egyik legszabadabb országává vált, egyre jobban elmerült az anarchiában. A cárt felváltó Ideiglenes Kormány a béke, a kenyér és a föld sürgető kérdései közül egyik megoldáshoz sem jutott közelebb, elveszítette támogatóit, ezért Lenin és a bolsevikok kevés ellenállással találkoztak, amikor októberben (november 7-én) átvették a hatalmat. Később, az egypárti diktatúra kiépítésével megkezdődtek az orosz polgárháborúk. Biztosat nem tudhatunk, de igen valószínű, hogy a németek nem provokálták volna ki az USA hadüzenetét, ha az orosz forradalom egy hónappal előbb robban ki.

Az év utolsó fordulata a központi hatalmak nagy győzelme volt az olasz fronton. Október végén Caporettonál a német és osztrák-magyar csapatok áttörték a frontot (→ 23), az olaszok menekültek, rengetegen fogságba kerültek. Csak a Piave mögött tudták megállítani az addigra kimerülő támadókat, azt is számottevő brit-francia támogatással. De a fő cél, Olaszország kiütése e győzelem ellenére sem sikerült.

Miért hozta a háború helyzetbe a faji tisztaság és a fajnemesítés híveit?

A szociáldarwinizmus már 1914 előtt széles értelmiségi rétegek hitvallása volt, amely a nagy háború idején még inkább terjedt. Egyre többen foglalkoztak „fajhigiénéiával”, „fajnemesítéssel”, „fajjavítással”. Alap gondolatát utólag Adolf Hitler fogalmazta meg a legtömörebben: a világháború „elpusztította a legjobbakat és megőrizte az értékteleneket”.

Sokan úgy gondolták, hogy a természetes kiválasztódás alap-törvényével ellentétes folyamatot meg kell állítani. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület eugenikai szakosztálya az „eugenikai kérdések állandó szemmel tartására” bizottságot alakított, elnökké Teleki Pál grófot választották, aki egyébként a Turáni Társaság vezetőségében is helyet kapott.

A kíváncsú szelekció elősegítése érdekében 1917 végén létrehozták a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaságot, Teleki elnöklétével. A népesedéspolitikai és a fajhigiénia immár szorosan összekapcsolódott, és mindkettő felett ott lebegett a turáni eszmekör. Az új társaság célja: „A magyar nép törzsét fenyegető veszélyek tudományos vizsgálata, megállapítása és fel-tárása – elsősorban a születések számának aggasztó csökkenésére tekintettel...”

1918–1919-ben a társaság saját folyóiratot adott ki *Nemzetvédelem* címmel. A folyóirat 1919-ben örömmel üdvözölte a tanács-köztársaságot: „A jövő a szocialisztikus irányzaté. Ez, mivel a magyar géniusznak az individualista, kapitalista gazdasági rendszer nem kedvezett, a magyar faj érvényesülése szempontjából csak üdvösnek mondható.”

Milyen szerepet játszott a „turanizmus” eszméje Magyarországon?

A világháborús Magyarországon a korábbinál szélesebb értelmiségi körök fordultak intenzív érdeklődéssel a turanizmus és pán-turanizmus eszméi felé. Magyarországon a kelet felé forduló új ideológia kezdetei az 1890-es évekre nyúltak vissza; önálló „izmusként” 1905 körül szilárdult meg (különbféle őskereső törekvésekhez kapcsolódva); politikai szerepre 1910 körül, de főleg a világháborús években tett szert. A Magyar Turáni Társaságot 1910-ben, folyóiratát, a *Turánt* 1913-ban alapították. A társaság a háború alatt gyakorlatilag szimbiózisban működött az újonnan létrehozott Magyar Keleti Kultúrközponttal, amely 1916-ban magyar intézetet nyitott Konstantinápolyban. 1917-ben Török-Magyar Baráti Társaság alakult, amelybe a Turáni Társaság nyolc tagja tüstént belépett. Az eszmei háttér: Magyarországot a nyugati

világ fenyegeti, a keleti szlávság ellenséges vele szemben; ezért a magyarságnak vissza kell térnie eredeti „sztyepei” hagyományaihoz, és szövetségeket kell találnia a keleti népek között.

A háború alatt a „turanisták” figyelme a tudománytól a turanizmus, mint politikailag aktuális nemzeti és faji eszme felé tolódott el. A turanizmus iránti felfokozott érdeklődés a „magyar hivatás” újrafogalmazására, az új nemzeti identitás megtalálására, egyúttal a hadicélok rögzítésére tett neonacionalista kísérletként is értelmezhető.

A „turanisták” a magyarságra keleti, „pusztai” népként tekintettek, sumer–hun–szittyá–nippon–kínai–mongol–török stb. rokonságot kerestek és találtak a „sémi és szláv fenyegetés” ellen. A tudományosnak nehezen tekinthető öskutatás kemény kritikákba is ütközött – Germanus Gyula orientalista dilettánsok szellemi kalandozásának tartotta a turanizmust. Szász Zoltán író megállapította, hogy olyan „reakciós és kirekesztő konstrukció”, amely „egyszerre fordul a germánok, szlávok és zsidók ellen”. A fenntartások ellenére az új nacionalista eszme a középosztály szélesebb köreiben is hatott.

A turániak által kitűzött, elég zavarosan előadott magyar hadicélok főleg a Balkán felé irányultak. 1917-ben memorandumban fordultak gróf Tisza István miniszterelnökhöz egy „Germán–Turán Államszövetség” és a balkáni expanzió érdekében. Abban az évben Budapesten megnyílt a Magyar–Keleti Gazdasági Központ ún. Balkán-iskolája, ahol keleti nyelveket is tanítottak. A magyar „kulturális imperializmus” jele volt a (szintén Tisza Istvánnak küldött) javaslat, amely egy három karral működő magyar egyetem alapítását szorgalmazta a megszállt Belgrádban. Ennek révén – állítólag – Közép-Ázsia kapui is megnyílnának, ahol „a magyarnak rendeltetésszerű hivatása van”.

Kik fizették a háború költségeit?

Hamar kiderült, hogy egyetlen hadviselő ország sem képes adókból fedezni a kiadásokat – Nagy-Britanniát kivéve a töredéküket sem –, ezért megpróbáltak hitelekhez, belső vagy külföldi kölcsönkhöz jutni. A központi bankok a kormánypolitika készsége

kiszolgálói lettek, továbbá ellátták a kereskedelmi bankokat is. Mindegyik országban éltek a pénzkibocsátás eszközével, amelynek következtében emelkedtek az árak. Az infláció az adóztatás közvetett és meglehetősen igazságtalan formája volt, ráadásul nehezen lehetett megállítani a „megfelelő” szinten. A nemzetközi – amerikai – pénzpiacok lényegében bezáródtak Németország és a Monarchia előtt. Mivel a központi hatalmak kiszorultak a világ pénzpiacairól, a nemzetközi hitelezésből, sőt a kereskedelmi hajózásból is, London megerősítette vezető helyét a pénzügyekben és a világkereskedelemben. Ez is hozzájárult az antant fölényéhez.

1915–1916-ra a Monarchia pénzügyei különösen zilált állapotba jutottak – annak ellenére, hogy katonai kiadásai (egyedül a résztvevők közül) nem érték el 1914 előtti nemzeti jövedelmét, ráadásul nem is emelkedtek a háború alatt. Az Osztrák–Magyar Bank aranytartálékai az 1914. decemberi 1055 millió koronáról 1915 decemberére 684 millió koronára estek, s később tovább zuhantak. Sokfelé hiányoztak a fém váltópénzek. A hatóságok az ezüstérméket nikkelre és vasra cserélték; 1916 márciusában bevezettek egy új váltópénzt, a „vashatost”, amit a József Attila-versből is ismerhetünk (*Ime, hát megelétem hazámat*). Ausztriában az egykoronás érméket cserélték ki bankjegyekre. Ez már a templomi harangok leszerelésének és begyűjtésének időszaka volt.

Magyarországon 1916-ban bevezettek ugyan néhány új adót – jövedelemadót, vagyonadót és hadinyereség-adót –, ám ezek csak cseppek voltak a háborús kiadások tengerében. A magyar költségvetés kiadásainak alig 5,2%-át fedezték egyenes adókból, ami igen szerény mértéket jelentett. Az Egyesült Államokban 23, Nagy-Britanniában 20, Franciaországban 16, Németországban 6%-ot képviseltek az egyenes adók. Később a Tisza-kormány pénzügyminisztere, Teleszky János is elismerte, hogy „Magyarországon a háború alatt folytatott adópolitika sem erélyes nem volt, sem megfelelő eredményekkel nem járt”.

Mit akart elérni Románia a hadba lépéssel?

Az 1878 óta független Román Királyság a 19. század végén Németország és Ausztria–Magyarország szövetségese volt, sőt for-

málisan még 1914-ben is annak számított. A Balkán-háborúk (→ 16) idején azonban közeledett Oroszországhoz, amit 1914 tavaszán II. Miklós orosz cár romániai látogatása is bizonyított. A világháború kezdetén kinyilatkoztatta semlegességét, de már akkor mindkét fél megpróbálta maga mellé állítani. A központi hatalmak Besszarábiát ígérték, az antant Erdélyt és Bukovinát kínálta; az oroszok már a semlegességet is jutalmazták volna. A németbarát I. Károly király (→ 19) még 1914 őszén meghalt, s az őt követő I. Ferdinánd, illetve a Brătianu-kormány várta, hogy melyik fél javára dől el a háború. Sokáig kivárt, de 1916 augusztusában, a Monarchia elleni sikeres orosz offenzívát követően aláírták a Románia hadba lépését az antant oldalán rögzítő bukaresti titkos szerződést.

A bukaresti szerződésben a Monarchia elleni támadás ellenértékeként Románia ígéretet kapott Erdély, az egykori Partium, a Bánság és Bukovina területének megszerzésére. 1916. augusztus 27-én Bécsben átadták Románia hadüzenetét, és a több mint 400 ezer fős román haderő még aznap éjjel átlépte a Kárpátok alig őrzött hágóit, majd lassan előrenyomult Erdély belseje felé. A román betörés nagy zavart okozott, a magyar lakosság menekült, ami azért is sokkolta a hazai közvéleményt, mert a háború folyamán először fordult elő, hogy sűrűn lakott magyar területek a harcok középpontjába, illetve ellenséges megszállás alá kerültek.

Merre indult meg a sorsdöntő német offenzíva 1918 tavaszán?

A német hadműveletekről – és általában minden fontos ügyről – Ludendorff tábornok döntött – aki 1917 nyarától gyakorlatilag az ország diktátora volt – főnöke, Hindenburg tábornagy, illetve a császár jóváhagyásával. A haditerv megvalósításában a rohamcsapatokra hárult a főszerep (→ 42). A pusztító tüzéségi előkészítés után tehát nem egy vonalban rohamoztak, hanem kisebb egységek hatoltak be az ellenséges lövészárkokba, majd a „közönséges” gyalogság mélyítette és szélesítette az áttörést. Ludendorff először a keményebb ellenfélnek tartott briteket akarta szétverni és a Csatornába szorítani, majd mindig arra a frontszá-

kaszra helyezni a támadás súlypontját, ahol a legnagyobb esély van a sikerre.

Április elején a támadó német ékek 40-50 km-es előretörés után megközelítették a kulcsfontosságú Amiens-t. Az antant arcvonalát már-már szakadás fenyegette. Ám a németek onnan már nem tudtak tovább nyomulni a szokásos problémák miatt: a katonák elfáradtak, az utánpótlás akadozott, a nehéztüzérséget nem sikerült előrébb juttatni. Közben viszont az antant tartalékainak volt idejük megérkezni. Mindehhez még két, nem katonai természetű tényező is hozzáadódott: a gyöngén ellátott németek rávetették magukat a britek hátrahagyott, bőséges ellátmányára („Egész hadosztályok zabálták tele és itták le magukat.”). Az eleinte magabiztos támadók így beleláltak, micsoda különbségek vannak a saját ellátásuk és az ellenségeiké között. Másrészt az utóbb spanyolnátha néven emlegetett influenzajárvány (→ 53) június-júliusban előbb sújtott le a németekre, mint ellenfeleikre.

A márciusi első offenzíva után Ludendorff július közepéig még négy nagy támadást indított a nyugati front különböző pontjain. A másodikat Flandria leharcolt terepén a britek ellen, hármat pedig délebbre, a franciák ellen, remélve, hogy ők korábban a britekhez irányították tartalékaik zömét. Mindegyik offenzíva gyengébb és hatástalanabb volt, mint az azt megelőző; egy hétig tartó előrenyomulás és némi térnyerés után mindegyik kifulladt és elakadt. Ráadásul a német hadsereg kevésbé tudta pótolni veszteségeit, mint az antant (májusban megérkeztek az amerikaiak is, (→ 51), miközben éppen a német betörések következtében jóval hosszabb frontvonal alakult ki. A júliusi utolsó támadást már két nap után le kellett fűjni, mire az antant szinte azonnal megindíthatta régóta tervezett ellenoffenzíváját, és ezután a kezdeményezést már nem is engedte ki a kezéből.

Mi tette lehetővé az antant sikeres ellentámadását 1918 nyarán?

Először is, a britek és a franciák sokkal több tankkal, repülővel, ágyúval és teherautóval rendelkeztek, mint a németek; a teherautók esetében 10:1 volt az arány, ráadásul a németeknek alig volt

tartalék üzemanyaguk és autógumijuk. Lovak és lótakarmány terén is nagyon rosszul álltak. A tankok tömeges bevetése döntőnek bizonyult: a német hadsereg augusztus 8-i „fekete napján” is kanadai tankok törték át az állásaikat, csak utánuk jött a lovaság. Katonáik élelemellátása is jóval színvonalasabb volt, mint a németeké.

Másodszor: az antanthaderőket a német előretörés idején közös főparancsnokság alá helyezték – először a világháború alatt. (A lépést a brit tábornokok ellenezték, de Lloyd George miniszterelnök pártolta.) Az antanterők főparancsnoka a francia *Ferdinand Foch* marsall lett, a támadás eltökélt híve, aki maga dönthetett a tartalékok bevetéséről. Ezáltal védelemben is, támadásban is jóval hatékonyabbá váltak.

Harmadszor: májustól nagy számban érkeztek be az amerikai csapatok (→ 51). Maga az a tény, hogy az antant erői havonta legalább kétszázezer fővel gyarapodnak, reménnyel töltötte el csapataikat, és csüggedéssel a németeket. Az annyszor emlegetett német tengeralattjárók (→ 45) egyetlen amerikai csapatszállító hajót sem tudtak elsüllyeszteni, azok – az utánpótlással együtt – akadálytalanul futottak be a francia kikötőkbe.

Váratlanul következett be a fegyverszünet 1918 őszén?

A világháború elég váratlanul robbant ki 1914 nyarán, és hasonlóan gyorsan és váratlanul ért véget 1918 őszén. A legtöbb politikus és katona – az antant oldalán is – azt jósolta, hogy talán 1919-ben, de inkább 1920-ban érhet véget, amikor az amerikaiak már milliós létszámú hadsereggel harcolnak a nyugati fronton. Egészen 1918 nyaráig a németek támadtak is, több ponton előre nyomultak, az antantcsapatok hátráltak, olykor kétségbeesetten védekeztek. És amikor 1918. november 11-én a harcok a nyugati fronton is befejeződtek, még akkor sem állomásozott egyetlen antantkatona sem német földön – az arcvonal Belgium közepén és a német–francia határ közelében húzódott.

A július és november közötti hónapokban a brit, francia és amerikai csapatok sorozatos offenzívákkal egyre hátrébb szorították a németeket, akiknek győzni akarása megtört, ellenállása

meggyengült. Látták, hogy a tankokkal és repülőkkal összehangoltan támadó antanterőkkel szemben behozhatatlan hátrányba kerültek. Egyre többen estek harc nélkül hadifogságba, egyre többen maradtak engedély nélkül szabadságon vagy szöktek meg. Néhány hadtörténész ezért a német hadsereg csöndes sztrájkjáról vagy szabotázsáról beszél, de meg kell említeni, hogy a német császári hadseregben – a hadiflottát kivéve – még 1918-ban sem fordultak elő katonai lázadások, amelyek a Monarchia vagy Bulgária hadseregében több alkalommal is.

Szeptember közepén Ausztria–Magyarország békejegyzékkel fordult az antanthoz. Szeptember végén az antant megállíthatatlan nyugati offenzívája (→ 109), majd Bulgária összeomlása (→ 96) egyértelművé tette a helyzetet. Ezt váratlanul maga Ludendorff is elismerte, amikor előbb Hindenburggal, majd a császárral közölte, hogy Németországnak azonnal fegyverszünetet kell kérnie az Egyesült Államoktól, mégpedig Wilson elnök nevezetes 14 pontja (→ 113) alapján. A fordulat azzal teljesedett ki, hogy október elején a liberális Miksa badeni herceg vezetésével a Reichstag többségét képviselő kormány alakult, amely tüstént elküldte Wilsonnak a német fegyverszüneti indítványt. Október folyamán az új német kormány négy jegyzéket váltott az egyre keményebb feltételeket támasztó Wilson elnökkel (→ 113). Az elnök – a britekkel és a franciákkal egyeztetve – lényegében Németország kapitulációját és (alig burkolt formában) II. Vilmos császár lemondását követelte.

A hadvezetőség ennek megfelelően hol a tárgyalások megszakítását és a harc folytatását követelte a végsőig, hol pedig a további egyezkedést szorgalmazta. Még az is fölmerült, hogy a népet felfegyverzik, de ezt végül elvetették. II. Vilmos október végén egyik utolsó döntésével boldogan leváltotta Ludendorffot, helyére a józanabb gondolkodású *Wilhelm Groener* tábornok lépett. A német tárgyalóküldöttség – a Centrumpárti *Matthias Erzberger* vezetésével – november 6-án utazott el Franciaországba, 8-án kapta meg a fegyverszüneti feltételeket, és 11-én délelőtt írta alá azokat Compiègne mellett, egy erdei tisztáson felállított vasúti kocsiban. Addigra győzött a német forradalom: a császár elmenekült, kikiáltották a köztársaságot. Közben dúlt az influenzajárvány (→ 53), az antant pedig fenntartotta a központi hatalmak blokádját (→ 46).

Hogyan folytak a béketárgyalások 1919-ben? Kierőszakolt békék, diktátumok voltak-e a versailles-i békék?

27 ország küldöttségei érkeztek az 1919. január 18-án Versailles-ban megnyitott békekonferenciára, olykor több száz fős létszámmal. Már az elhelyezésük sem volt könnyű. A győztesek természetesen tekintették, hogy a veszteseket meg sem hívják a tárgyalásokra, nekik csak ahhoz volt joguk, hogy utólagos észrevételeket tegyenek, majd aláírják a nélkülük kialakított békeszerződést.

További zavart okozott, hogy a konferenciának nem volt szoros napirendje, az egyes kérdéseket esetleges sorrendben tárgyalták, sokszor minden logikus rend nélkül. Wilson „nyílt diplomáciát” hirdetett, a konferencia legfontosabb döntései mégis a „három nagy”, az amerikai elnök, a brit miniszterelnök (Lloyd George) és a francia miniszterelnök (a házigazda Clemenceau) bizalmas megbeszélésein születtek. Gyakran csatlakozott hozzájuk Orlando olasz kormányfő, de őt alapvetően az Olaszországhoz kötődő kérdések érdekelték, a japánokat pedig csak Ázsia. A példa kedvéért lássuk, hogy a békekonferencia egy napján, 1919. március 31-én mely kérdésekről tárgyalt a „három nagy”: a német jóvátételi fizetések meghatározása, a Saar-vidék szénvagyonának sorsa, a Rajna-vidék katonai megszállása, egy Csatorna-alagút terve, Belgium követelése, a magyarországi tanácsköztársaság hatása, a magyar-román harcok, a lengyel határok kérdése.

A szakértők nem győzték követni a politikusokat; nem csoda, hogy mindig mindenki azt érezte: semmiről sem képesek véglegesen dönteni. A legélesebb vitákat egyébként a győztesek folytatták egymással (hiszen csak ők voltak jelen), pl. Olaszország és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság egyaránt magának követelte a soknemzetiségű Fiumét, Magyarország korábbi kikötővárosát. Wilson ellenezte az olasz követelést, mire a sértett olasz küldöttség hetekre elhagyta a békekonferenciát, sőt maga Wilson is elutazással fenyegetőzött. (Személyében egyébként először járt amerikai elnök Európában.) Végül sok huzavona után a város 1924-ben Olaszországhoz került.

Békédiktátumról, kierőszakolt békékről természetesen a vesztes országok beszéltek – már az első pillanattól kezdve –, hiszen

ezzel megalapozhatták a békék revíziójának igényét. Abban azonban igazuk volt, hogy a vesztesek mellőzése a legkevésbé sem volt demokratikus eljárás, márpedig a győztesek azt állították, hogy ők a demokratikus országokat képviselik. Sikerült is alaposan lejártniuk a demokrácia eszméjét: a vesztesek úgy érezhették, ha ezt jelenti a demokrácia, akkor ők inkább nem kérnek belőle. (A korábbi nagy konferenciákon, pl. az 1815-ös bécsi kongresszuson is a legyőzött Franciaország küldöttsége egyenrangú félként tárgyalt a győztesekkel.)

A vesztes országok fontos szövetségest találtak John Maynard Keynes angol közgazdászban, aki a brit küldöttség tagjaként csalódottan hagyta ott a békekonferenciát, majd 1919-ben megsemmisítő bírálatot publikált tárgyalásokról és azok résztvevőiről. „Sajátos tény, hogy a szemük láttára éhező, felbomló Európa gazdasági problémája volt az egyetlen kérdés, amely iránt nem lehetett felkelteni a négyek [ti. A négy kormányfő] érdeklődését” – írta *A béke gazdasági következményei* című könyvében.

A vesztesekre sérelmes eljárást alighanem a háború előtt, alatt és után felfokozott nacionalizmus (→ 75) magyarázza. Némelyik államférfi saját jobb belátása ellenére engedett a bosszúsomjas közvélemény nyomásának, Lloyd George például sokáig nem akart tudomást venni a német jóvátételekről, ám 1918 végén Nagy-Britanniában választásokat tartottak, amelyet „A németeknek fizetni kell!”, „A császárnak lógnia kell!”, „A hunoknak takarodnia kell!” jelszavak domináltak (hunok alatt a németeket értették). Így Lloyd George pártja a kampányban gyorsan átvette a német jóvátételek követelését: „Mindent kifacsarunk belőlük [...], amíg csak a száraz rostok csikorogni nem kezdenek” – közölte a brit kormány egyik minisztere.

Milyen illúziókat tápláltak a születő békéről 1918-ban?

A háború végén három, karakteres békeelképzelés állt egymás mellett, vagy inkább egymással szemben. Az egyik az antant országainak területi annexiókat és pénzügyi kárpótlásokat tartalmazó koncepciója volt, néhol – pl. Olaszország vagy Románia esetében – területi igényeket és ígéretekkel érintő titkos egyezmények

formájában. Egy második, marginálisnak bizonyuló, de az 1918–1919-es forradalmi hullám idején hatásos elképzelés Leninhez és a bolsevikokhoz kapcsolódott: annexiók és kárpótlások nélküli békét követelt, hogy a világháború bűnös, burzsoá világát a proletár világforradalom tiszta világa váltsa fel (vagy váltsa meg). Végül ott volt Wilsonnak, az USA 28. (demokrata) elnökének az amerikai ideálokön nyugvó hatásos elképzelése az igazságos békéről, amely a nagyhatalmi politika helyett a „nemzetek önrendelkezésén” és együttműködésén nyugszik, kiküszöböli a háborúkat, sőt a militarizmust is. Wilson elnök már 1916 végén jegyzéket küldött a hadviselő hatalmaknak, javasolva a béketárgyalások megkezdését. Közöljék feltételeiket – kérte az elnök. A központi hatalmak kitérő választ adtak, az antant konkrét – ellenfeleiknek aligha elfogadható – békefeltételeket fogalmazott meg.

Wilson vízióját a leghatásosabb formában egy 1918. januári kongresszusi beszédében hirdette meg, 14 pontban foglalva össze az általa szorgalmazott „új világrendet”. A pontok egy része a területi kérdések igazságos, demokratikus rendezését ígérte az „önrendelkezés” elve alapján, más részük a fegyverkezés csökkentését, nyílt diplomáciát és a tengerek szabadságát. A pontok némelyikét olyan ügyesen fogalmazta meg, hogy azok nem tartalmaztak világos ígéretet, pl. Ausztria–Magyarország vagy az Oszmán Birodalom sorsára vonatkozóan. (Az USA nem ismerte el a háború alatti titkos szerződéseket, ezt azzal is jelezte, hogy nem volt tagja az antantszövetségnek, csak „társult hatalomként” állt mellette.)

A fentiekből következik, hogy a wilsoni koncepció meglehetősen reményeket keltett a (majdani) vesztesek körében, akik az amerikaiak igazságos békéjében bíztak, így pl. Magyarországon Károlyi Mihály grófban is. Az antant vezetői szkeptikusak maradtak, hiszen szinte mindent újra kellett volna tárgyalniuk, ha a titkos szerződéseket nem ismertethetik el. Főleg a franciák fanyalogtak; Clemenceau miniszterelnök azt mondta: „az Úristennek tíz pont is elég volt, de mi mégis megszegettük...” (Szavai egyébként jelzik Wilson 1918–1919-es hatalmas népszerűségét is.) Érdeemes hozzátenni, hogy a wilsoni koncepciónak önmagában is akadtak gyenge pontjai, például az „önrendelkezés” elve, amelynek gya-

korlati kivitelezése – a nemzetiségek keveredése miatt – megoldhatatlan problémákat okozhatott volna, továbbá a Nemzetek Szövetsége, mint a világbéke legfőbb őre, és egyáltalán az Egyesült Államok elkötelezettsége az új világrend fenntartására. Mégis hiába volna Wilsonban tájékozatlan professzort, naiv idealistát látni – elgondolásai sok tekintetben megelőzték korukat, s ezért sem lehettek elég hatékonyak.

Mit tartalmazott a háborús jóvátételek kérdése?

Régi dolog, hogy az elveszített háború után a vesztes fél hadisarcot fizet a győztesnek. Az új, demokratikus korszak beköszöntének jeléül a hadisarcot immár háborús jóvátételnek nevezték. Gyakorlatilag kétféle kötelezettségből állt: egyrészt a közvetlenül okozott háborús károkat ellentételezte (pl. a németek által elpusztított francia és belga területen), másrészt tartalmazhatta pl. a francia vagy a brit özvegyek, árvák, rokkantak stb. ellátásait – ezt jóval inkább vitatták. Az antant politikusai és közvéleménye 1918–1919-ben egyre erőteljesebben a teljes, átfogó jóvátétel mellé állt.

A jogi alapot a versailles-i békeszerződés 231. cikkelye szolgáltatta, amely kimondta Németország és szövetségesei kizárólagos felelősségét a világháború kirobantásában, s ennek alapján jóvátételi kötelezettségét. (A németek magát a 231. cikkelyt legalább annyira vitatták, mint a konkrét követeléseket.) Am a győztesek konkrét összegben nem tudtak megállapodni, s végül hosszú huzavona után egyeztek meg abban, hogy Németország két éven belül törlesszen húszmilliárd aranymárkának megfelelő összeget; ez idő alatt megállapítják a jóvátételek végleges summáját. Nem így történt: a háború utáni néhány évben 25 nemzetközi konferenciát rendeztek a jóvátételekről, csekély eredménnyel, majd végül megállapodtak, hogy Németország harminc év alatt fizessen 132 milliárd aranymárkát a szövetségeseeknek, mindenekelőtt Franciaországnak. Németország képviselői azt állították, hogy erre képtelenek, s például Keynes is őket támogatta (→ 112).

Az ügy később sem került közelebb a megoldáshoz, és amikor 1923-ban a németek késlekedtek az esedékes törlesztésekkel, francia és belga csapatok vonultak be a Ruhr-vidékre. A jóvátéte-

lek miatt kirobbant Ruhr-konfliktus mindenkinek ártott; a német gazdaság valóban padlóra került, a franciák nem tudták kikényszeríteni a fizetést, s végül Németországnak nyújtott amerikai kölcsönökkel próbálták meg felgyorsítani a folyamatot (ez volt a Dawes-terv, majd a Young-terv). A nagy gazdasági világválság alatt, 1931-ben a németek elérték, hogy függesszék fel a jóvátéti fizetéseket, majd hamarosan minden tartozást töröltek. Németország az eredetileg követelt összegnek kb. egynyolcad részét törlesztette, és a kutatók azóta sem szűnnek meg vitatni: vajon eleve túl sok volt-e a jóvátétel, vagy fizethettek volna-e a többet a németek, vagy már a ténylegesen törlesztett összeg is tönkretette a gazdaságukat.

Mi kapcsolja össze a 20. század két világháborúját?

A második világháborút lényegében az első még nagyobb, még kegyetlenebb, még „totálisabb” visszavágójaként foghatjuk fel. Pedig egy ideig mindenki azt gondolhatta: ezt soha többé; ez a háború minden további vérontást örökre megakadályoz. A szereplők egy része biztosan érezte a folytonosságot, mint de Gaulle, Churchill vagy például Hitler, aki 1940-ben a francia fegyverletételi ceremóniához megkerestette a nevezetes vasúti kocsit (→ 110), majd ott íratta alá ellenfeleivel a kapitulációt. Természetesen a két háború közötti kapcsolat nem fedheti el a lényegi különbségeket, de a múlt század katasztrófáit a már említett szélsőséges mozgalmak is összekapcsolják. Nehezen tagadható, hogy a második világháború fő okát a náciizmus és a fasizmus agresszív törekvéseiben kell keresni, ezeket a tömegmozgalmakat viszont alapvetően az első világháború következményeinek tartjuk. És akadnak olyan történészek, akik a második világháborút holokauszt bizonyos előzményeit is a korábbi háborúban találják meg. Ilyen pl. az amerikai Omer Bartov professzor: „nem sok kétség lehet azzal kapcsolatban, hogy a totális háború és a fajirtás náci változata, az ipari méretű gyilkolás kapcsolatban áll egymással. Végül is a Nagy Háború néven emlegetett I. világháború, az első modern, ipari, totális háború alatt vált lehetővé és valósággá is katonák millióinak meggyilkolása viszonylag rövid idő alatt. A II. világ-

háború idején működött haláltáborok elképzelhetetlenek lettek volna akkor, ha nincs az 1914 és 1918 között a nyugati fronton működött gépesített vágóhíd” – írta egy 1997-es tanulmányában. Ez a tézis persze vitatható – bár az a tény aligha, hogy századunk első valódi népirtására, az örmény lakosság legyilkolására az I. világháború alatt került sor.

Mennyiben rendítette meg Európát a világháború?

A nagy háború először is törést okozott Európa gazdasági életében, a gyógyulás pedig évekig, talán évtizedekig tartott. 1918 után vissza kellett térni a béketermelésre (ágyúk helyett újra konzervek gyártására), ami újabb komoly megrázkódtatásokkal járt. A kereskedelmi kapcsolatok szétzilálódtak. Az egységes piacként funkcionáló Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejött kisállamok például védővámokkal és behozatali tilalmakkal sújtották szomszédaikat. Különösen megszenvedte ezt a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar. A vesztes államok többsége drámai mértékű pénzromlással küszködött az 1920-as évek elején.

Általában véve megváltozott – leértékelődött – Európa világban betöltött pozíciója. A világ gazdaság első számú szereplője az Egyesült Államok lett, amely minden földrésznek szállított és hitelt adott. 1920-ban Európa ipari termelése az 1913-as mennyiség 77 százalékán állt, az USA-é ugyanakkor az 1913-as mennyiség 122 százalékán. Ha nem is ilyen mértékben, de Dél-Amerika és Ázsia egy része is előretört. Ráadásul Európán belül újból nőtt a különbség a fejlettebb északnyugati és az elmaradottabb délkeleti régiók között.

A nagy háborúban a becslések szerint 5,3 millió antantkatonavesztett el, 3,5 millió katonát a központi hatalmak oldalán (ebből 1,4 Ausztria–Magyarország, 0,6 millió csak Magyarország hadseregéből).

Miért nem lett sikeres a versailles-i békerendszer?

A kérdést nem magyar, hanem európai szempontból célszerű vizsgálni: a békerendszer több kudarcra, mint eredményre

járt, mert pontosan húsz év múltán kitört a második világháború. Azért tört ki, mert Versailles-ban nem sikerült helyreállítani a tartós békéhez szükséges erőegyensúlyt. Wilson nem tudta keresztülvinni elképzeléseit, de a maximalista francia célok sem teljesültek. Konkrétabban: Németországot kellően felingerelték, de csak átmenetileg tudták meggyengíteni. A legyőzött, anarchiával küszködő Oroszország is csak átmenetileg esett ki a nagyhatalmak közül – Kelet-Közép-Európa új kisállamai viszont nem pótolhatták az orosz kolosszust. Az amerikaiak nem kértek a Versailles-ban kialakított világrendből – még a Népszövetségből is kimaradtak –, megint kikapcsolódtak az európai politikából, mire a britek is hátrébb húzódtak. Franciaország és Olaszország ahhoz nagyon is erőtlennek bizonyult, hogy fenntartsák a béke-rendszert – következésképpen a háborút követő évtizedet leginkább az „erőtlenség egyensúlya” jellemezte. A következő évtizedben Hitler és a revánsra törekvő Németország újra felborította a törékeny egyensúlyt.

Ajánlott irodalom

Galántai József: Az első világháború. Budapest 1980

Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Budapest 1974

Keegan, John: Az első világháború. Budapest 2010

Szabó Dániel (szerk.): Az első világháború. Budapest 2009

Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.): Magyarország az első világháborúban. Lcxikon A–Zs, Budapest, 2000

Taylor, A. J. P.: Az első világháború képes krónikája. Budapest 1988

Wiest, Andy: Az I. világháború képes története. Budapest 2003

Bihari Péter: Lövészárkok a hátszágban. Budapest 2008

Tematikus bontás

Bevezető kérdések

- 13 A nagy háború volt a 20. század „őskatasztrófája”, a későbbi válságok oka?
- 14 Európa országai valójában önmagukkal szemben vívtak „polgárháborút”?

Okok, előzmények és a háború kezdete

- 54 Boldogok voltak-e a „boldog békeidők”?
- 75 Mennyiben nevezhetjük az 1914 előtti évtizedeket a nacionalizmus fénykorának?
- 15 Mikor és miért alakult ki a két nagyhatalmi szövetség?
- 55 A gyarmati törekvések mekkora szerepet játszottak a háború kirobbanásában?
- 56 Milyen szerepet játszott a két marokkói válság az ellentétek kiéleződésében?
- 16 Miért mondják, hogy a Balkán-félsziget Európa „puskaporos hordója” volt?
- 88 Az Osztrák–Magyar Monarchia gyengeségei is hozzájárultak a háborúhoz?
- 37 A németek és a franciák valóban egymás „ösellenségei” voltak?
- 101 A németek agresszívabb politikát folytattak, mint a többi nagyhatalom?
- 102 Miért fordult szembe egymással Nagy-Britannia és Németország?
- 100 Mi volt a német „villámháborús” haditerv?
- 38 Vívtak-e a nagyhatalmak fegyverkezési versenyt a háború előtt?
- 99 Mi köze volt a rövid háború elképzelésének a vasúti menetrendekhez?
- 58 Milyen hibákat követtek el a felelős politikusok és a tábornokok 1914-ben? Tényleg az ő „ostobaságaik” miatt tört ki a világháború?

- 18 Lehetett számítani a háború kirobbanására, vagy váratlanul jött?
- 77 Miért látogatott Ferenc Ferdinánd trónörökös Sarajevóba?
- 76 Mi tartalmazott a Monarchia ultimátuma és a szerb kormány válasza a merénylet után?
- 39 Mi volt a magyar politikusok álláspontja a háborúról?
- 38 Mi történt a „júliusi válság” napjaiban?
- 18 Hogyan lehetséges, hogy mindenütt éljenző tömegek fogadták a háborút?
- 78 Miért támogatták még a szocialista pártok is a háborút?
- 19 Kik léptek be a háborúba, kik maradtak semlegesek vagy háborúellenesek?

Harcok, frontok, lövészárkok (1914–1917)

- 21 Hogyan ment végbe a mozgósítás 1914 nyarán?
- 22 Mi jellemezte a mozgóháború néhány hetét?
- 20 Hogyan lett a mozgóháborúból állóháború?
- 58 Hol, milyen frontokon folytak a harcok?
- 40 Milyen volt a katonák élete a lövészárkokban?
- 41 Karácsonykor szüneteltek a harcok?
- 88 Milyen volt a katonaság kapcsolata a megszállt területek lakosságával?
- 102 Miért tartottak ki a katonák? Voltak lázadások vagy parancsmegtagadások?
- 42 Hányan estek hadifogságba, hová kerültek a hadifoglyok?
- 59 Milyen volt az egészségügyi ellátás a háborúban? Mi lett a sebesültekkel és a rokkantakkal?
- 90 Hol és milyen hadműveletek folytak a nyugati fronton 1914–1917 között?
- 60 Valóban Verdun és Somme volt a háború két legpokolibb csatája?
- 42 Hogyan változott a hadseregek stratégiája és taktikája?
- 43 Milyen új fegyvereket kísérleteztek ki a háborúban?
- 89 Hogyan hullámozott a keleti front 1914–1917-ben?
- 23 Hol harcoltak magyar katonák a világháborúban?
- 62 Milyen eredménnyel folytak a harcok a német gyarmatokon?

- 44 Kik uralták a világtengereket, hol játszódtak le tengeri csaták?
- 45 Milyen hatása volt a tengeri blokádnak és a tengeralattjáróknak?
- 24 Bombáztak-e az I. világháborúban?
- 103 Milyen fordulatokról nevezetes 1917?

Diplomácia – új hadviselők, békekísérletek

- 63 Mivel nyerték meg Törökországot és Bulgáriát a központi hatalmak? Mi történt a Közel-Keleten és a Balkánon a hadba lépésük után?
- 92 Hogyan jutott el Olaszország a hadba lépésig?
- 107 Mit akart elérni Románia a hadba lépéssel?
- 47 Mi készítette az Egyesült Államokat semlegessége feladására?
- 25 Jobban működött az antant diplomáciája, mint a központi hatalmaké?
- 91 Mit tettek az egyházak a háború befejezéséért?
- 79 Milyen akciókat szerveztek a szocialisták a háború ellen?
- 65 Megváltozott-e az értelmiség háborúpárti magatartása?
- 80 Folytak-e titokban béketárgyalások a két tábor között?
- 65 Mi az oka annak, hogy a háború borzalmai ellenére sem sikerült „időben” békét kötni?
- 26 Hogyan működött a hadigazdaság?
- 27 Milyen mértékben avatkoztak be az államok a gazdaságba?
- 92 Hogyan alakult a hadianyag-termelés? Hogyan változtak az árak és a bérek a háború alatt?
- 66 Hogyan változtak az árak és a bérek a háború alatt? Miként próbálták megoldani a növekvő hiányokat?
- 28 Hogyan működött a jegyrendszer a mindennapokban?
- 81 Mennyire süllyedt le az élelmiszer-ellátás színvonala? Előfordultak tüntetések a romló közellátás miatt?
- 68 Kaptak-e segélyeket a rászorulókat?
- 106 Kik fizették a háború költségeit?
- 83 Kik és miért jegyezték hadikölcsönt?
- 48 Valóban Amerika pénzelte az antant országait?
- 68 Miért kerültek hátrányba a központi hatalmak 1916 után?

- 29 Voltak-e kémek a hátszágokban? Befolyásolták a háború menetét?

Társadalom és kultúra

- 30 Hogyan változott az egyes társadalmi rétegek helyzete a háború alatt?
- 83 Hogyan alakultak át a női szerepek a háború miatt?
- 94 Miben lett más az iskola, a fiatalok és a családok élete?
- 31 Mikortól erősödött a gyűlölködés és a bűnbakkeresés?
- 48 Kiket neveztek hadimilliomosoknak?
- 69 Milyen jelei voltak az antiszemitizmus fokozódásának?
- 97 Hogyan befolyásolta a propaganda a háborús erőfeszítéseket?
- 64 A magyar értelmiség is kivette részét a gyűlöletkampányokból?
- 33 Torzította-e a cenzúra a hírek terjedését?
- 50 Létezett-e háborús művészet?
- 34 Valóban virágoztak a színházak és a kabarék a háborús években?
- 71 A világháború a mozi első aranykorát jelentette?
- 104 Miért hozta a háború helyzetbe a faji tisztaság és a fajnemesítés híveit?
- 105 Milyen szerepet játszott a „turanizmus” eszméje Magyarországon?

A háború vége

- 85 Milyen esélye nyílt Németországnak a győzelemre 1917–1918 fordulóján?
- 72 Milyen békével értek véget a harcok az orosz fronton?
- 72 Mit tartalmazott az 1918-as bukaresti béke?
- 108 Merre indult meg a sorsdöntő német offenzíva 1918 tavaszán?
- 109 Mi tette lehetővé az antant sikeres ellentámadását 1918 nyarán?
- 51 Milyen volt az Európába érkező amerikai hadsereg?
- 95 Hogyan alakultak az olasz front küzdelmei 1917–1918-ban?
- 96 Milyen fordulatok történtek a Balkánon és a Közel-Keleten?

- 53 Hány áldozatot szedett a nagy influenzajárvány?
- 110 Váratlanul következett be a fegyverszünet 1918 őszén?
- 98 A front vagy a hátszág omlott össze a központi hatalmaknál?
- 35 Mi a „tördőfés-legenda”?
- 86 Hol és milyen forradalmak játszódtak le 1918–1919-ben?
- 87 Lezajlottak-e ellenforradalmak a későbbiekben?
- 35 Miként alakult át Európa térképe a háború után?
- 113 Milyen illúziókat tápláltak a születő békéről 1918-ban?
- 112 Hogyan folytak a béketárgyalások 1919-ben? Kierószakolt békék, diktátumok voltak-e a versailles-i békék?
- 73 Mi volt a Népszövetség?
- 115 Mit tartalmazott a háborús jóvátételek kérdése?
- 74 Tényleg Magyarországgal bántak el a legkíméletlenebbül a trianoni békében?
- 117 Miért nem lett sikeres a versailles-i békerendszer?
- 117 Mennyiben rendítette meg Európát a világháború?
- 36 Az erőszakos mozgalmak (bolsevizmus, faszizmus) a háború „szülöttei”?
- 49 Hogyan dolgozták fel a gyászt, miként emlékeztek a háborúra?
- 116 Mi kapcsolja össze a 20. század két világháborúját?

X 214 15 1

politikusok, diplomaták és tábornokok koruk gyermekei voltak. Nekik sem volt elképzelésük, milyen a modern, gépesített háború, ami paradox módon megnyitotta annak kirobbanását.

Bihari Péter hűen, korszerű szemlélettel adja vissza az I. világháború fontosabb eseményeit és problémáit, világos, olvasmányos stílusban. A könyv fontos pozitívuma, hogy teljességében tekinti át a világháborút, távolabbi hadszíntereket, országokat is – tehát a monarchia háborúját szélesebb perspektívába helyezi. Hogyan lehetséges, hogy mindenütt éljenző tömegek gázdák a háborút? Hol harcoltak magyar katonák világháborúban? Milyen mértékben avatkoztak be az államok a gazdaságba? Mi a „tördőfés-legenda”? Mit készített az Egyesült Államokat semlegessége feladására? Milyen volt a katonák élete a lövészárkokban? Mit ért támogatták még a szocialista pártok is a háborút? Mi köze volt a rövid háború elképzelésének a vasmenetrendekhez? Kik fizették a háború költségeit? Mit kapcsolja össze a 20. század két világháborúját? Milyenekre és hasonló kérdésekre keresi a választ a kötet, mely a *Kérdések és válaszok* című sorozatunk újabb tagja.

2400 Ft

N 978-963-338-308-7

89633 383087

www.napvilagkiado.eu

X214151

VH1

B63

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

AZ I. VILÁGHÁBORÚRÓL

NAPVILÁG KIADÓ